

В. М. САМОРОДОВ,
С. Л. КИГИМ

ПОЛТАВСЬКЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ТОВАРИСТВО

(1865-1920 рр.):

ІСТОРІЯ,
ЗВИТЯГИ,
ПЕРШОПОСТАТІ

В. М. САМОРОДОВ,
С. Л. КИГИМ

ПОЛТАВСЬКЕ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ
ТОВАРИСТВО

(1865-1920 рр.):

ІСТОРІЯ,
ЗВИТЯГИ,
ПЕРШОПОСТАТІ

УДК 63(477.53)(03)
ББК 4г(4УКР-4ПОЛ)
С 17

Рецензенти:

В. М. Нагаєвич – кандидат сільськогосподарських наук, професор;
К. Б. Фесик – заслужений працівник культури України.

За науковою редакцією В. М. Самородова.

Автори висловлюють щире подяку Герою України, Герою Соціалістичної Праці Семенові Свиридоновичу Антонцю та заслуженому працівникові сільського господарства України Антоніні Семенівні Антонєць за спонсорську допомогу у виданні цієї книги.

Самородов В. М., Кигим С. Л.

С 17 Полтавське сільськогосподарське товариство (1865–1920 рр.): історія, звичаї, першопостаті / Наук. ред. В. М. Самородов. – Полтава : Дивосвіт, 2015. – 160 с. + 16 с. вкл.
ISBN 978-617-633-034-6.

У монографії наведено узагальнене авторське бачення становлення та поступу одного з найстаріших вітчизняних галузевих об'єднань – Полтавського сільськогосподарського товариства. Викладено цікаві факти та знакові події його історії, біографії та звершення головних діячів.

Для широкого кола шанувальників аграрної історії, краєзнавців, усіх, кого цікавить багата на події й таланти Полтавщина.

УДК 63(477.53)(03)
ББК 4г(4УКР-4ПОЛ)

© Самородов В. М., 2015.
© Кигим С. Л., 2015.
© Дивосвіт, 2015.

ISBN 978-617-633-134-6.

ВСТУП

*Полтавщина –
добром благословенний край,
Де думка пророста
і щедро в людях родить!*

Марія Бойко.

Відомо, що сільськогосподарські товариства були галузевими об'єднаннями, діяльність яких мала виражену просвітницьку сутність. Нагадаємо, що знаний вітчизняний історик Н. Д. Полонська-Василенко вважала, що вони мали "перед українською наукою колосальні заслуги". За твердженням доктора економічних наук А. О. Пантелеймоненка, сільськогосподарським товариствам був притаманний широкий діапазон найрізноманітніших форм діяльності, спрямованих на впровадження найновіших агро-економічних знань, передової техніки, обслуговування потреб як простого селянина, так і великого землевласника². Тому ці професійні об'єднання, крім чітко вираженого комерційного боку своєї діяльності, мали не менш значний інноваційний поступ. Останній був досить різноплановим, обіймав питання створення дослідних полів, лабораторій, шкіл, станцій, видання фахових журналів та газет.

Такий характер діяльності сільськогосподарських товариств приводив до впровадження у виробництво нових сортів рослин та продуктивних порід тварин, передових знарядь праці та вдосконалених технологій. Зазначене полегшувало

1 Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : У 2-х т. [3-є вид.]. – Т. 2 : Від середини XVII ст. до 1923 р. – К. : Либідь, 1995. – С. 382.

2 Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. екон. наук. : 08.01.04. – К., 1994. – 20 с.

діяльність держави в аграрній царині, призводило, на думку відомого фахівця історії аграрної науки О. Ю. Єліної, "до суттєвої модернізації сільського господарства" такої суто аграрної держави, як Росія³.

Усе зазначене має пряме відношення й до діяльності Полтавського сільськогосподарського товариства, із часу заснування якого у 2015 р. минає 150 років. Зважаючи на цю вікопомну подію, слід проаналізувати історичну ходу та інноваційну діяльність цього одного з найстаріших та найповажніших універсальних професійних об'єднань нашої держави, донести до сучасників усі позитивні напрямки його цілеспрямованої діяльності^{4, 5}.

Наголосимо на тому, що вказані питання вже висвітлювались раніше в низці капітальних монографій та окремих публікацій. На жаль, згадані праці стали вже справжніми бібліографічними раритетами, майже недоступними не тільки широкому колу читачів, але й більш вузькому співтовариству істориків-аграрників^{6, 7}.

Що ж до останніх, то слід відзначити активну дослідницьку роботу із згаданих питань, яку із середини 90-х рр. ХХ ст. проводить група вчених-науковців Центру історії аграрної науки при Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці НААН України на чолі з кращим знавцем окреслених напрямків – доктором сільськогосподарських наук, професором, членом-кореспондентом НААН України В. А. Вергуновим та багатьма його учнями. У їхніх численних працях діяльність Полтавського сільськогосподар-

3 Елина О. Ю. Местные сельскохозяйственные общества: на пути к аграрной модернизации // Историко-биол. исслед. – 2012. Т. 4. – № 3. – С. 34–63.

4 Вергунов В. А. Полтавському товариству сільського господарства – 150 років: віхи видатних діянь на благо України. – К.: ТОВ "Нілан-ЛТД", 2015. – 52 с.

5 Кигим С., Самородов В. Полтавське сільськогосподарське товариство (1865–1920): Історичний поступ та віхові звершення // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали Х Всеукр. конф. молод. учених та спеціал., присвяч. 150-річчю з часу засн. Полтав. т-ва сіл. госп-ва, 28 трав. 2015 р., м. Київ – Вінниця, 2015. – С. 27–36.

6 Тихомиров В. А. Историческая записка о деятельности Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества с 1865 г. по 1887 г. – Полтава: Типограф. наследн. Н. Пигуренко, 1887. – 183 с.; 49 с. Прилож.

7 Сосновский М., Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 гг. – Полтава: Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – 311 с.; 43 с. Прилож.

ського товариства розглядалася виключно під кутом розвитку дослідної справи та фахової освіти^{8, 9, 10}.

Зважаючи на це, комплексне та всебічне висвітлення найґрунтовніших напрацювань Полтавського сільськогосподарського товариства є актуальним та нагальним завданням. Адже це професійне об'єднання майже 55 років було справжнім інтелектуальним центром найбільш розвиненої в хліборобському плані Полтавської губернії. Діяльність товариства, розпочата далекого 1865 р., без сумніву, вплинула на аграрний поступ її правонаступниці Полтавської області, яка, без перебільшення, від тих вікопомних днів є локомотивом сільського господарства України.

Тут варто відзначити зауваження, зроблене А. О. Пантелеймоном, щодо правильного перекладу поняття "сельскохозяйственные общества" на українську мову. Він вважає, що термін "сільськогосподарські товариства" логічно вживати для "сельскохозяйственных товариществ", а для "сельскохозяйственных обществ", на його думку, є термін "сільськогосподарські асоціації", пояснюючи це тим, що під час розробки статутів "сельскохозяйственных обществ" були запозичені окремі статутні положення французьких сільськогосподарських асоціацій.

З огляду на це відзначимо, що, готуючи цю книгу, ми зіткнулись із різними назвами Полтавського товариства – сільськогосподарське товариство, товариство сільського господарства, товариство сільських господарів. Ми вирішили вживати первісну назву, зазначену в статуті товариства, прийнятому в 1865 р.

Репрезентована праця висвітлює багато моментів з історії товариства. Уперше в ній наведено біографічні відомості посадових осіб, показано їхній внесок не тільки в його діяльність, а й в

8 Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект. – К.: Аграр. наука, 2012. – 416 с.

9 Сайко О. В. Сільськогосподарська дослідна справа на Полтавщині наприкінці ХІХ – початку ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. – К., 2000. – 20 с.

10 Михайлюк О. І. Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в ХІХ – початку ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. – К., 2001. – 17 с.

аграрні звершення краю, на теренах якого відбувалась значна просвітницька розбудовча праця цих добродіїв.

Автори твердо переконані, що запропонована читачу книга буде сприяти збереженню та примноженню кращих надбань наших попередників. Сучасні аграрії візьмуть на озброєння їхні оригінальні напрацювання, які й до сьогодні не втратили своєї актуальності та значення. Цим самим ця праця буде красномовним підтвердженням слів поета-академіка Максима Рильського про те, що "історія наша – совість наша".

Глава 1

ПОЛТАВСЬКЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ТОВАРИСТВО: ІСТОРИЧНА ХОДА ТА ІННОВАЦІЇ

*І падає минулого завіса, –
Все ожива, минуле не вмира!*

Л. Старицька-Черняхівська.

ГОЛОВНІ ВІХИ ІСТОРІЇ ТОВАРИСТВА

Витоки становлення сільськогосподарських товариств традиційно відраховують від 31 грудня 1765 р., коли під патронажем імператриці Катерини II передові російські землевласники об'єдналися з вченими, заснувавши Імператорське Вільне Економічне Товариство з метою "поширення в народі корисних та потрібних для землеробства й господарювання знань". Це перше в Російській імперії наукове об'єднання поклало початок дослідженням і в галузі сільського господарства. На жаль, через феодално-кріпосницькі відносини діяльність цього товариства довгий час обмежувалась просвітницькою роботою. Нові кроки у створенні подібних об'єднань, але вже під назвою "сільськогосподарських товариств", були здійснені у першій половині XIX ст. Такою організацією загальноросійського масштабу стало Імператорське Московське товариство сільського господарства, яке виникло в 1819 р. До введення в дію селянської реформи 1861 р. кількість сільськогосподарських товариств на території Російської імперії (у європейській її частині) досягла 25.

Першим сільськогосподарським товариством в Україні стало Імператорське Товариство Сільського Господарства Південної Росії крайового значення із штаб-квартирою в Одесі (1828 р.),

географія якого охоплювала значну частину українських губерній. Варто зазначити, що Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (крайове) було засноване у 1876 р., а Харківське товариство сільського господарства та сільської промисловості (губернське) – у 1880 р. Полтавське сільськогосподарське товариство створене в 1865 р., через 100 років після Імператорського Вільного Економічного Товариства та через 46 років після Імператорського Московського Товариства Сільського Господарства, увійшло до розряду найстаріших у сучасній Україні й колишній Російській імперії. З огляду на це зазначимо, що в такому відомому довідковому виданні, як "Полная энциклопедия русскаго сельскаго хозяйства", наголошувалось, що в Росії створення сільськогосподарських товариств ще не отримало суворой юридичної законодавчої основи, але сам принцип товариських організацій мав глибоке коріння в умовах та звичаях вітчизняного сільського життя¹¹.

Виникнення Полтавського сільськогосподарського товариства тісно пов'язане з ім'ям великої княгині Олени Павлівни Романової – благодійниці, державної й громадської діячки, відомої прибічниці відміни кріпацтва та Великих реформ середини XIX ст. За діяльність зі звільнення селян її назвали "Принцеса Свобода" (*Princesse La Liberte*). За два роки до проведення селянської реформи відповідно до "Положения для крестьян Карловского имения", затвердженого Олександром II 1 лютого 1859 р., яке набуло чинності 25 травня цього ж року, княгиня частково звільнила від кріпацтва близько 15 тисяч душ селян свого Карлівського маєтку (економії) Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, де проживали переважно переселенці з російських губерній. У власності княгині перебували 12 поселень та сіл, 9090 десятин землі (1 фізична десятина = 1,098 га), майже 60 тис. голів овець. Це було одне з

11 Полная энциклопедия русскаго сельскаго хозяйства и соприкасающихся с ним наук : В XII т. – СПб, 1912, Т. IX. – С. 1138–1139.

найбільших володінь не тільки на Лівобережній Україні, а й у всій Російській імперії¹².

Модельний проект "Карлівської ініціативи", який помітно вплинув на зміст та перебіг селянської реформи 1861 р., був вироблений управителем маєтку Костянтином Євстафійовичем Енгельгардтом і передбачав особисте звільнення селян та наділення їх землею за викуп¹². Тоді ж княгиня звернулась до великого власника маєтностей Полтавщини дійсного таємного радника князя Льва Вікторовича Кочубея з пропозицією організувати товариство землевласників Полтавської губернії для вирішення питань, пов'язаних із наданням волі та влаштуванням селян. Перш ніж таке товариство було створене, уряд узяв на себе проведення повсюдного й обов'язкового звільнення селян.

Здійснення селянської реформи поставило перед землевласниками цілу низку складних питань, тому об'єднання їх стало особливо необхідним. Слід зазначити, що в останні роки кріпацтва сільське господарство Полтавщини переживало відчутну кризу, яку значно посилювала селянська реформа: скоротилось поголів'я великої рогатої худоби й коней, удвічі зменшилась кількість технічних виробництв і загальний обсяг вироблених ними продуктів. Отже, потрібен був прискорений перехід від напівнатурального господарства до грошового, а також більш швидке покращення зернового господарства замість скотарства, яке скорочувалось. Заснуванню товариства сприяли нові відносини, які склались у Російській імперії після реформи 1861 р. Скасування кріпацтва почало втягувати країну в товарний обіг, поступово перетворюючи землеробство на підприємницьку галузь, яка досить швидко набувала капіталістичних рис. От чому такі передові діячі аграрної галузі, як князі Л. В. і С. В. Кочубеї, не хотіли миритися з перешкодами на

12 Пилипець В., Каплюхій В. Карлівський маєток – середина XIX ст. // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. статей. – Полтава : Дивосвіт, 2014. – Вип. IX. – С. 284–285.

шляху інтенсифікації хліборобської галузі. Ситуація підштовхнула їх до створення організації, яка б здійснила виконання зазначеної мети. Виникла необхідність перебудови всього господарського устрою, і для цього потрібно було об'єднати землевласників.

З огляду на це, наведемо цитату з праці, виданої ще 1897 р. В ній, зокрема, зазначалось: "У середовищі невеликого інтелігентського гуртка великих господарів Полтавської губернії виникло усвідомлення про необхідність установити постійне й правильне спілкування, створити центр, навколо якого сходилися б і стягувались усі господарські інтереси..."¹³

Головним ініціатором створення цього гуртка – майбутнього Полтавського сільськогосподарського товариства – виступив князь Сергій Вікторович Кочубей, який у 1863 р. звернувся до губернського предводителя дворянства Семена Миколайовича Кованька з проханням узяти на себе клопоти з організації товариства та скликання його засновників.

Прохання було поновлене в наступному 1864 р., і тільки 21 травня 1865 р. одночасно зі створенням на Полтавщині земських установ імператор Олександр II затвердив статут товариства згідно з положенням Комітету міністрів... "Высочайше соизволил в 21 день мая 1865 года, на учреждение Полтавского Общества сельских хозяев и устав общества удостоил Высочайшего рассмотрения и утверждения". Під час дворянських виборів 29 вересня цього ж року в приміщенні Полтавського дворянського зібрання відбулося перше засідання членів товариства в присутності місцевих дворян-землевласників, на якому через відмову С. В. Кочубея, президентом було обрано його брата Л. В. Кочубея, а віцепрезидентом – С. В. Кочубея. Секретарями товариства (водночас і скарбниками) стали Віктор Матвійович Остро-

¹³ Сосновский М. Очерк деятельности Полтавскаго Сельско-Хозяйственного Общества, в связи с общими условиями экономической жизни России. – Полтава: Типо-литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 19.

градський і Володимир Васильович Петраш (винагороди за свою працю вони не одержували). До складу новоствореного товариства відразу ввійшли близько ста землевласників. Тоді ж було відпрацьовано чітку управлінську ланку товариства (рис. 1).

Рис. 1. Керівна вертикаль Полтавського сільськогосподарського товариства

Збори одноголосно постановили звернутись до великої княгині Олени Павлівни з проханням узяти товариство під своє заступництво й сприяти його діяльності на ниві розвитку сільського господарства губернії, на що одержали згоду. Їй було надане звання першого почесного члена товариства. Після смерті Олени Павлівни заступницею товариства стала її донька – велика княгиня Катерина Михайлівна, у власності якої та її нащадків герцогів Мекленбург-Стрелицьких та принцеси О. Г. Саксен-Альтенбурзької перебували маєтки в Костянтиноградському й Полтавському повітах Полтавської губернії. Як зазначено у звіті товариства за 1886 р., "княгиня Екатерина Михайловна изъявила согласие быть высокой покровительницей Общества, способствовать трудам сельскохозяйственного общества на поприще развития сельскохозяйственной промышленности губернии". Після смерті княгині Катерини Михайлівни в 1894 р. її портрет розмістили в залі засідань правління товариства.

У 1866 р. товариство нараховувало 117 дійсних членів, хоч у першому річному звіті відзначено, що в засіданнях брали участь переважно члени товариства, які мешкали в Полтаві. У подальшому серед них були представники всіх губерній тодіш-

ньої Малоросії, а також мешканці міст Санкт-Петербурга, Москви, Дерпта, Казані, Саратова.

Члени Полтавського сільськогосподарського товариства поділялись на дійсних, почесних членів, членів-співробітників, або кореспондентів, та так званих членів-змагальників ("члены-соревнователи") (рис. 2). Дійсні члени (основна частина членів товариства) робили грошові внески щорічно (під час вступу за перший рік – 10 рублів, а потім щорічно – по 5 рублів) або один раз на все життя, і тоді вони вважались довічними членами. Рішення про встановлення звання довічних членів товариства прийняте на засіданні його правління 20 березня 1879 р. Звання це здобували члени, які одночасно вносили до 100 рублів (пізніше 50 рублів), що звільняло їх від звичайних щорічних внесків. Серед довічних членів було немало відомих доброчинців, таких, наприклад, як ушлавлений хірург Микола Васильович Скліфосовський і його дружина Софія Олександрівна, меценат Григорій Павлович Галаган, відомий український громадський і політичний діяч Павло Іванович Чижевський та ін.

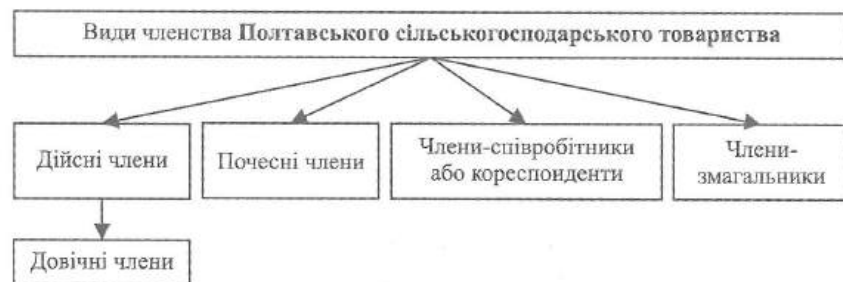

Рис. 2. Види членства Полтавського сільськогосподарського товариства

Почесними членами за особливі заслуги обирались місцеві землевласники, державні та церковні діячі, учені світового виміру, представники інтелігенції, голови земських управ, інспектори сільського господарства й земські агрономи. Почесні члени

обирались на все життя й переобранню не підлягали. Серед них були видатні російські та українські вчені: Філадельф Кирилович Величко, Олександр Іванович Воєйков, Василь Васильович Докучаєв, Анастасій Єгорович Зайкевич, Олександр Олексійович Ізмаїльський, Павло Андрійович Костичев, Дмитро Іванович Менделєєв, Дмитро Миколайович Прянишников, Людвіг Васильович Рейнгардт, Іван Олександрович Стебут, Олексій Федорович Фортунатов, Лев Семенович Ценковський, агроном-письменник Іван Устимович Палімпестов, а також знані іноземці – професор Національного землеробного інституту Франції П'єр-Пауль Дегерен та професор Юліус Кюн – директор сільськогосподарського університету в Галле (Німеччина).

Для підняття авторитету товариства до складу почесних членів запрошено російську управлінську еліту, а саме: міністрів внутрішніх справ Петра Олександровича Валуєва та Олександра Єгоровича Тимашева, міністра державних маєтностей Олександра Олексійовича Зеленого, управляючого державним кіннозаводством Родіона Єгоровича Грінвальда, граф-маршала Олександра Агейовича Абазу, таємного радника Олександра Павловича Волкова, полтавського губернатора Михайла Олексійовича Мартинова та інших посадовців. Узагалі ж за всю історію товариства його почесними членами, за нашими підрахунками, були 57 осіб.

Члени-співробітники, або кореспонденти, – це місцеві діячі або представники місцевої інтелігенції, які не мали прямого стосунку до сільського господарства, але надавали товариству ту чи іншу допомогу, а також виступали з публікаціями на сторінках його друкованих видань. Згідно зі статутом товариства, це особи, "могущие и желающие содействовать целям общества своими научными познаниями и трудами". Члени-кореспонденти, як і почесні члени, звільнялись від обов'язкових внесків на користь товариства й на зборах користувались правом дорадчого голосу. Серед членів-кореспондентів товариства

значаться такі відомі натуралісти, як професори Харківського університету Олександр Васильович Гуров та Андрій Миколайович Краснов. Останній був обраний після виступу на урочистому річному засіданні товариства 12 грудня 1890 р. з доповіддю "Настоящее и прошлое южно-русских степей", опублікованою у п'ятому випуску журналу товариства за 1890 р. Тоді ж цього звання удостоєні професор Новоросійського (Одеса) університету, у майбутньому (1908 р.) лауреат Нобелівської премії І. І. Мечніков, а також ентомолог В. І. Філіп'єв з Одеського ентомологічного товариства, автор праці "Шкідливі комахи Полтавської губернії". Члени-змагальники – особи, які не були членами товариства, але користувалися у відповідних відділеннях тими ж правами, які за статутом надавались дійсним членам, за винятком права здійснювати головуючі обов'язки.

Товариство уславили не тільки його видатні почесні члени. Слід відзначити, що з лав цього об'єднання вийшли знані постаті, виховані на кращих традиціях товариства, які принесли користь Україні в часи визвольних змагань. Серед досить великої когорти таких достойників назвемо активних діячів Української держави часів Центральної Ради й Української Народної Республіки, а саме: Федора Андрійовича Лизогуба (обраний почесним членом товариства) та Бориса Миколайовича Мартоса, які обіймали високі посади Голів Ради Міністрів; Володимира Миколайовича Леонтовича – міністра земельних справ, Юрія Юрійовича Соколовського – міністра харчових справ Української держави; Якова Михайловича Стеньку – товариша міністра земельних справ Української Народної Республіки; першого міністра фінансів Української Народної Республіки Михайла Івановича Туган-Барановського; діячів Центральної Ради – Павла Федоровича Тушкана й Павла Івановича Чижевського, заступника Генерального секретаря Центральної Ради Костянтина Андріановича Мацієвича.

У відділах товариства теж були свої знакові та непересічні постаті. Так, у Лохвицькому товаристві сільських господарів ак-

тивно працював уже згаданий вище видатний український політичний діяч та вчений М. І. Туган-Барановський. Почесним членом цього ж осередку був один з основоположників вітчизняної зоотехнічної науки М. П. Чирвинський, який зробив дуже багато для розвитку тваринництва на Лохвиччині. Що ж до такої хрестоматійної фігури, як батько української сільськогосподарської дослідної справи, яким був наш земляк А. Є. Зайкевич, то його обирали своїм почесним членом Кобеляцьке, Лохвицьке та Лубенське сільськогосподарські товариства. Цікаво, що Анастасій Єгорович був членом Засульського сільськогосподарського товариства на Лубенщині разом із своїм сином Романом та сестрою Олімпіадою Єгорівною Зайкевич.

Товариство, робота якого базувалась на науковій основі, ставило завдання створити таку систему ведення сільського господарства, яка забезпечила б високу прибутковість за нових економічних умов розвитку переробної промисловості та зростаючого попиту на сільськогосподарську продукцію. Головні напрямки, яким була присвячена діяльність товариства: загальне сприяння землеробству, таксація земель, розвиток ремесел, селітроваріння, сприяння розвитку кустарних промислів та багато іншого¹⁴. У перші роки на його засіданнях активно обговорювались такі конче важливі питання, як покращення обробітку ґрунту, удобрення полів, вирощування люцерни та еспарцету, удосконалення сільськогосподарських знарядь, боротьба із чумою великої рогатої худоби, страхування тварин, збереження лісів, раціональна оцінка ґрунтів для проведення їх оподаткування, організація доступного кредиту тощо.

Слід зазначити, що через відсутність у цей час постійних джерел доходів, товариство не змогло здійснити частину запланованих заходів, зокрема: губернську виставку 1868 р. збудувати племінну вівчарню, організувати при Костянтиноградському дерев-

¹⁴ Сосновский М., Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 гг. – Полтава: Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 3.

ному розсаднику школу, а такі проекти, як створення сільськогосподарського складу, довідкового бюро, були втілені в життя в скромних розмірах. Не вдалося тоді забезпечити сільських господарів машинами, знаряддями, племінними тваринами, покращеним насінням. Отже, у перші роки свого існування товариство проявило ряд ініціатив, не всі з яких через відсутність коштів були втілені в життя. Уже в 1868 р. на засіданні товариства Л. В. Кочубей та його соратник князь Микола Олександрович Долгоруков (секретар товариства на громадських засадах з початку 1867 р. до кінця 1868 р.) скаржились на байдужість більшості членів товариства. Із залишенням у 1867 р. через особисті причини (непорозуміння з дворянством) посади першого платного вченого секретаря Федором Івановичем Гейдуком (працював від 18 вересня 1866 р. і утримувався коштом президента) і від'їздом у 1869 р. на лікування до Франції Л. В. Кочубея, який надавав товариству значну матеріальну підтримку, його діяльність, за словами Олімпія Олександровича Іллічевського (секретар товариства у 1901–1920? рр.), "на довгий час майже завмирає"¹⁵.

Тільки через 10 років, улітку 1878 р., з ініціативи Олександра Петровича Величковського (віце-президент товариства – грудень 1887 р. – листопад 1889 р.) товариство почало відновлювати свою роботу¹⁶. Від 20 липня 1878 р. під час проведення в Полтаві Іллінського ярмарку відбулись загальні збори товариства, на які прибули близько 50 колишніх членів та інших господарів. С. В. Кочубей, обраний президентом, у своєму виступі проаналізував причини "завмирання" роботи товариства. Цьому, на його думку, сприяло проведення великих реформ, що відволікло від нього діяльних членів, які повністю поринули в земську, судову, банківську діяльність, а також важкий господарський стан країни. С. В. Кочубей зазначив: "Відкрива-

15 Самородов В., Кигим С. Полтавське сільськогосподарське товариство: гортаючи сторінки 150-річної історії // *Край*. – 2015. – № 135. – С. 11–13.

16 Якименко М. А. Полтавське сільськогосподарське товариство: організаційна структура та основні напрямки діяльності (1865–1917 роки) // *Історична пам'ять*. – 2009. – № 1. – С. 48.

ючи ці збори, я із задоволенням бачу, що ми починаємо новий період нашої діяльності за умов набагато більш сприятливих, ніж у яких були декілька років тому. Умови нового господарства очевидно визначились... Усе це разом із жваво висловлюваною необхідністю спілкування та обміну ідей дає право думати, що з цього часу діяльність нашого товариства поживиться й що за дружньої й посильної участі всіх членів ми досягнемо добрих і практичних результатів".

Безперервна діяльність товариства припадає на часи президентства Ахіллеса Івановича Заборинського (1879–1887 рр.), який роком раніше обіймав посаду віце-президента. Не випадково, що за десятирічну діяльність А. І. Заборинського було обрано почесним членом товариства, а його портрет прикрасив залу правління товариства. Про активізацію діяльності товариства в цей період свідчать такі факти: загальні збори залучають нових членів, у 1879 р. товариство влаштовує губернську сільськогосподарську виставку та проводить два з'їзди сільських господарів, які сприяли значним змінам не тільки в житті всього його загалу, а й у хліборобських традиціях та технологіях сільськогосподарської спільноти краю. Згадуючи про це, А. І. Заборинський відзначав: "С того времени началось унавоживание, посев озимой пшеницы, кукурузы, травосеяние и т. под."¹⁷ У тому ж році Полтавське губернське земство прийняло рішення про виділення товариству щорічного асигнування в сумі 2000 рублів на утримання вченого секретаря, канцелярії та видання праць і 500 рублів на влаштування виставок. Від 1893 р. земство бере на себе друкування праць товариства, які мають загальногубернське значення, а також приймає на службу платних спеціалістів. Діяльність товариства не вкладається в рамки існуючого статуту, і в 1883 р. затверджується новий статут, який передбачає значне розширення діяльності товариства.

17 Журналы Полтавскаго Сельско-Хозяйственного Общества. 1886 год. – Вып. Второй. – Полтава: Типограф. наследн. Пигуренко, 1886. – С. 13.

Після цієї події в житті товариства настає ще одна – 12 грудня 1887 р. на посаду президента обрано Дмитра Костянтиновича Квітку. Цю посаду він обіймав майже чверть віку, й за час його президентства товариство досягло свого найбільшого розквіту. Отже, в наступні роки діяльність товариства якісно поліпшується й поглиблюється, воно стає найближчим помічником губернського земства у вирішенні питань економічного розвитку губернії, прагне до створення сільськогосподарського періодичного органу. Зміни до статуту товариства 1893 р. надали йому право засновувати в повітах, де мешкають не менше 15 членів, повітові відділи, а також у Полтавському центральному – галузеві відділення. На підставі цього було відкрито відділ у Зінківці, відділення в Золотоноші, Кременчуці, Лохвиці та Лубнах (рис. 3). Усі відділення та відділи мали свої виконавчі органи, ради, самостійні бюджети, користувались широкими автономними правами (рис. 4).

На початку вісімдесятих років у штаті товариства з'являються агрономи. За словами О. О. Іллічевського, "...перші агрономи Полтавської губернії присвячували свою працю не тільки інтересам приватних власників господарства, вони влаштовують виставки, проводять на них співбесіди, досліджують різні галузі сільського господарства та інше". Від 1889 р. встановлено чотири посади урядових агрономів, і завдяки наполегливим поданням товариства одного з них було призначено для обслуговування Полтавської губернії. Департамент землеробства надає товариству право обрати кандидата на цю посаду й затверджує особу, обрану товариством. Від 5 листопада 1889 р. урядовим агрономом затверджений кандидат сільського господарства Павло Михайлович Дубровський. У грудні цього ж року його обрано членом товариства. Губернський урядовий агроном брав активну участь у роботі дослідного поля. Від грудня 1896 р. його обрано віце-президентом, а згодом – і почесним членом товариства.

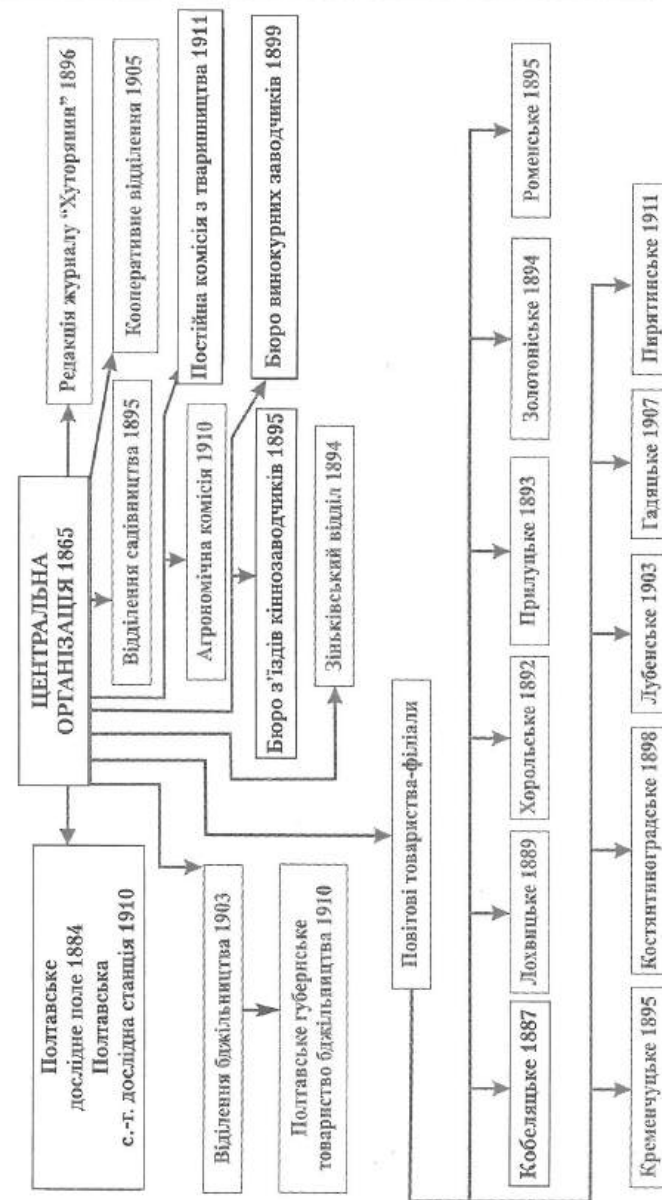

Рис. 3. Схема організаційно-структурної будови Полтавського сільськогосподарського товариства

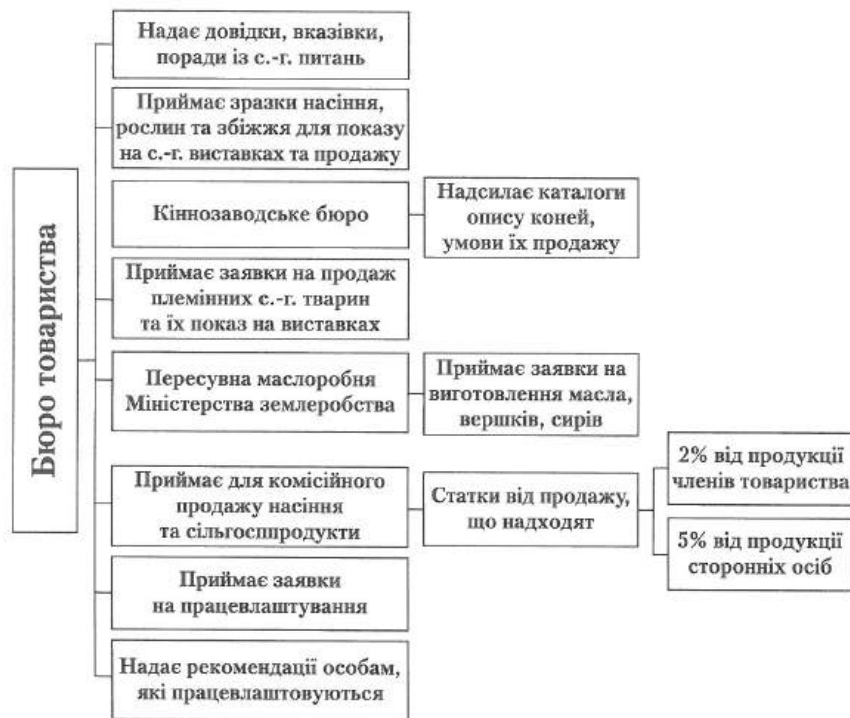

Рис. 4. Послуги підрозділів Полтавського сільськогосподарського товариства

У 1895 р. здійснюється пропозиція члена товариства, знаменитого художника й палкого прихильника садівництва Григорія Григоровича Мясоєдова про створення при товаристві відділення садівництва, яке розпочало свою діяльність у 1896 р. Відомо, що ще за молодих літ він проявляв неабиякий інтерес до вирощування плодівих рослин. Згодом, переїхавши до Полтави, у 1889 р. придбав тут садибу з великим плодівим садом. Доглядом за ним під його керівництвом проводила бригада працівників, яким Григорій Григорович давав дуже професійні та цінні поради, здобуті власним досвідом. Ці свої напрацювання він виклав на сторінках посібника "Как развести плодівий

сад", до якого виконав серію малюнків. Крім цього, він був автором дуже цікавої статті, опублікованої на сторінках журналу "Хуторянин" у 1905 р.¹⁸ Колекція плодів із саду Г. Г. Мясоєдова, представлена на Полтавській сільськогосподарській виставці восени 1905 р., була відзначена бронзовою медаллю Імператорського Російського товариства Плідівництва¹⁹. Не раз до Г. Г. Мясоєдова приїздив наш відомий садівник Л. П. Симиренко, адже Григорій Григорович був ілюстратором його знакових видань, особливо знаменитої монографії "Крымское промышленное плодоводство"²⁰. У грудні 1892 р. на засіданні товариства він оголосив "Проект Общества взаимной помощи садовладельцев и садоводов". І вже восени 1899 р. активна діяльність як самого Г. Г. Мясоєдова, так і його однодумців по відділенню була помічена на державному рівні. За пропозицією Російського товариства садівництва його та голову відділення Петра Григоровича Васькова-Примакова було запрошено до Санкт-Петербурга²¹ як делегатів від Полтавського сільськогосподарського товариства на Всеросійський з'їзд садівництва та виставку при ньому. Крім цього, з метою пропаганди галузі відділення організувало всілякі курси та лекції. Цікаво й те, що від 1896 до 1910 р. воно ніколи не отримувало субсидій від Департаменту землеробства. Лише в березні 1910 р. вперше за свою історію воно клопоталось про це, запросивши дуже незначну суму грошей – 1500 рублів²¹.

У 1899 р. дійсний член товариства, відомий український статистик і етнограф Віктор Іванович Василенко запропонував відділенню садівництва влаштовувати в Полтаві свята дерево-насаджень, перш за все закласти гірку, на якій передбачалось

18 Мясоєдов Г. Г. Садоводство и меры к его улучшению // Хуторянин. – 1905. – № 29 [начало]. – С. 630–632; № 30 [оконч.]. – С. 648–651.

19 Виставка садоводства // Хуторянин. – 1905. – № 41–42. – С. 879.

20 Самородов В. "Спасибі, садівниче, що були і є ви" // "Зоря Полтавщини". – 2005. – 11 лютого. – С. 11.

21 Деятельность сельско-хозяйственных обществ // Хуторянин. – 1899. – № 37. – С. 567.

установити пам'ятник І. П. Котляревському й назвати її Івановим гаєм. Перше свято деревонасадження, у якому взяли участь майже дві тисячі дітей, відбулось у Полтаві 24 квітня 1900 р.

Значний поступ у своєму розвитку відділення садівництва набуло у зв'язку з діяльністю свого постійного та активного члена – губерньського агронома П. М. Дубровського. Від 1891 р. він ініціював закладку маточного плодового саду при Полтавському дослідному полі²². Сюди за його подання товариство виписало саджанці володимировської вишні, які реалізовувало й для населення. Крім цього, П. М. Дубровський запропонував відкрити при товаристві курси із садівництва, що й було здійснено в 1894 р.

Інший губерньський агроном – Ю. Ю. Соколовський – теж доклав енергії в діяльність відділення. Починаючи з 1903 р., він не раз висловлювався за те, щоб відділення садівництва ініціювало створення в Полтаві окремої наукової установи – помологічної станції. На думку Юрія Юрійовича, її треба було відкрити при Полтавському дослідному полі або при школі садівництва та городництва²³.

Відділенню садівництва прислужився і видатний учений-ентомолог М. В. Курдюмов. Приїхавши до Полтави у 1910 р., Микола Васильович разом із дружиною вступив до цього відділення. Коли в кінці 1910 р. на його засіданні розглядалось питання "Про закладку дослідного саду при Полтавській сільськогосподарській дослідній станції", то саме він, майбутній засновник прикладної ентомології, порушив питання про необхідність проведення низки дослідів. Він ставив новаторське у той час питання щодо впливу ентомофауни на плоді дерева²⁴. Для цього М. В. Курдюмов розробив програму дослідів із вивчення шкодочинності яблуневої плодожерки та золотогуза. Ці-

²² Труды отделения Садоводства Полтавского Общества Сельского Хозяйства за 1903 год. – Полтава : Типо-Литограф. М. Л. Старожицкаго, 1905. – С. 65.

²³ Там само. – С. 11.

²⁴ Труды отделения садоводства Полтавского Общества Сельского Хозяйства за 1908, 1909, 1910 годы. – Полтава : Электрич. типограф. Г. И. Маркевича, 1911. – С. 151–157.

каво, що, крім звичайних засобів боротьби з ними, Микола Васильович запропонував вивчити й біологічні методи, застосовуючи природних ворогів цих шкідників²⁵. Це був піонерський підхід до проблеми, яка й до сьогодні не знайшла свого остаточного вирішення.

Зазначимо й те, що з 1903 р. відділення садівництва почало видавати "Труды". Нам відомі їх випуски за 1903, 1905, 1908, 1909 і 1910, 1911–1912 і 1913 рр.

Полтавщина завжди славилась як край, де активно займались бджолярством. Ще за життя князя Л. В. Кочубея на теренах губернії утримувалось понад 300 тисяч бджолосімей²⁶. Пасіка самого Льва Вікторовича налічувала майже 4000 тисяч сімей бджіл в околицях Диканьки та ще понад 2000 тисячі – у селах Дячкове та Надежда²⁷. Її станом опікувався один із найвизначніших вітчизняних бджолярів М. М. Витвицький. Його стараннями мед із згаданих економій довгі роки експортувався до Європи. Ще більш досконалим було ведення бджільництва в гожи-лівському маєтку графині Є. І. Милорадович²⁸. Тут розводили не тільки місцевих бджіл, а й італійських, кавказьких та кіпрських, з ними проводили селекційну роботу, схрещуючи італійську бджолу з місцевими. Використовували лише рамкові вулики системи Берлепша-Дате та новий, переважно закордонний рема-нент, серед якого були американські бджолярські маски²⁸. Тому не дивно, що бджолярство завжди перебувало в полі зору правління товариства. Значно пожвавилась робота в цій царині з приїздом до Полтави в 1903 р. інструктора з бджільництва Департаменту землеробства І. І. Корабльова.

²⁵ Программа опытов с плодояркой в 1911 г. на Полтавской с.-х. станции // Хуторянин. – 1911. – № 17. – С. 442.

²⁶ Рудик С. Становлення ветеринарної справи на Полтавщині (XIX ст. – початок XX ст.). – К., 2015. – С. 42.

²⁷ Скорик В. Диканщина. Історико-краєзнавчий нарис. – Полтава : Скайтек, 2006. – С. 31.

²⁸ Полтавская Сельско-Хозяйственная Выставка 1883 года. Отчет секретаря Полтав. С.-Х. О-ва В. П. Фурдуева. – Полтава : Типограф. Н.П. Пигуренко, 1883. – С. 47.

Майбутній знаний професор, конструктор нового типу вулика, який одержав назву "український", Іполит Іванович розпочав свою роботу з повномасштабної ревізії всього пасічного господарства Полтавської губернії. При цьому з'ясувалось, що станом на 1903 р. було 18799 пасік, на яких утримувалось 294680 вуликів. Щоправда, 93% із цієї величезної кількості припадало на дуплянки, і лише 6,9% – на рамкові вулики²⁹. Зважаючи на такий стан справ, для покращення роботи галузі І. І. Корабльов запропонував правлінню товариства заснувати відділ бджільництва. Від 1903 р. відділ бджільництва при товаристві було відкрито. Ініціатор цієї важливої справи І. І. Корабльов обраний його почесним членом, у подальшому він сторицею виправдав довіру товариства цілеспрямованою, високопрофесійною діяльністю як багаторічний дописувач журналу "Хуторянин", а також лектор курсів із бджільництва, які товариство влаштувало в Полтаві в 1916 р.

З 1909 р. відділення бджільництва перетворено на Губернське товариство бджільництва³⁰. У статуті, затвердженому в 1910 р., зазначено головну мету його створення: "Об'єднання бджолярів Полтавської губернії, сприяння розвитку бджільництва й пов'язаних із ним виробництв, захист інтересів цієї галузі господарства"³¹. Цікаво, що з дев'яти його засновників майже половина – провідні члени товариства: Павло Петрович Ганько, Леонтій Лукич Семко-Савойський, Юрій Юрійович Соколовський та новий (замість І. І. Корабльова) інструктор із бджільництва Євфимій Євменович Фисун³². Керівництво товариства ставило дуже амбітні не тільки в ті часи, але й за сучасними можливостями цікаві завдання. Ось тільки деякі з них:

29 Отчет о деятельности Отделения Пчеловодства Полтавского Общества сельского хозяйства за 1909 г. – Полтава: Электрич. типограф. Г. И. Маркевича, 1910. – С. 33.

30 Новое общество // Хуторянин. – 1909. – № 49. – С. 1670.

31 Устав Полтавского Губернского Общества Пчеловодства. – Полтава: Электрич. типограф. О. Л. Брауде, 1910. – С. 1.

32 Там само. – С. 7.

відкриття в Полтавській губернії школи для підготовки інструкторів із бджільництва з облаштуванням при ній дослідної селекційної станції та пасіки з вивчення переважно біології бджіл та якості їхніх продуктів. Не раз порушувалось питання про організацію при товаристві майстерні бджолярського реманенту, насамперед для забезпечення ним бджолярів із віддалених повітів Полтавської губернії, а також переведення на рамкові вулики тих, хто використовував дуплянки. Для вирішення цих та інших дуже важливих питань бджолярства товариство запланувало скликати з'їзд бджолярів Полтавської губернії, який мав проходити в Полтаві із 14 по 20 вересня 1913 р.³³ Нам не відомо, чи відбувся цей професійний форум, але його програма обіцяла бути змістовною та досить оригінальною. Планувалось запросити знаних не місцевих фахівців галузі, щоб вони прочитали лекції та провели бесіди зі своїми полтавськими колегами, відкрити виставку-базар, відвідати кращі пасіки в околицях Полтави³⁴. Адже у районі Шведської могили була розташована артільна пасіка товариства бджільництва. Кожний з його членів мав у її структурі свій пай на певну грошову суму (іноді досить немалу). Член товариства губернський агроном Ю. Ю. Соколовський багато разів обстоював думку про створення Дослідної пасіки, "результатами діяльності якої могли б користуватись усі полтавські бджолярі".

У 1905 р. при товаристві відкрилось кооперативне відділення. Воно виникло у зв'язку зі зростанням у Полтавській губернії малих сільськогосподарських товариств, кредитних і позико-зберігальних товариств. Під час зародження вони були дуже непрофесійними, що призводило до їх швидкого закриття. Як розпочати власну справу, де взяти кращий товар, як організува-

33 Съезд Пчеловодов Полтавской губ. // Полтавские Агрономические Известия. – 1913. – № 2–3. – С. 80.

34 Там само. – С. 81.

ти облік – ось неповний перелік тих нагальних питань, на які треба було давати відповіді. Саме на їх вирішення, особливо на рівні споживчих товариств, і була спрямована діяльність кооперативного відділення. Уже в перші роки його роботи, члени з'ясували причини поганого стану справ, стало зрозумілим, що їхнім наріжним каменем була повна роз'єднаність споживчих товариств. Щоб позбутися цього, відділення, починаючи з 1908 р., вирішило скликати з'їзди споживчих товариств. Згодом керівництву відділення вдалось об'єднати кооперативи Полтавського повіту й за рахунок власних коштів запросити (у березні 1910 р.) спеціального інструктора для споживчого товариства. Він надавав консультації з ведення торгівлі та обліку, а також допомогу в закупівлі якісного та кращого краму. Усе це привернуло увагу інших повітів губернії, привело до того, що до відділення стали надходити запити та прохання організувати в Полтаві загальне закупівельне бюро та інструкторську допомогу. Слід зазначити й те, що саме з кооперативного відділення товариства вийшли у світ і прислужилися Українській державі часів Центральної Ради й Української Народної Республіки такі знані діячі, як Ф. А. Лизогуб та Б. М. Мартос (обидва були Головами Ради Міністрів), Ю. Ю. Соколовський (міністр харчових справ), Я. М. Стенька (товариш міністра земельних справ).

У 1914 р. стараннями знаного фахівця з лісомеліорації Віктора Михайловича Борткевича одержаний дозвіл на організацію лісового відділення, але відкриття його було відкладене до закінчення воєнних дій. І хоч самостійного зазначеного вище відділення товариство не створило, діяльність його членів у цій галузі вражає. Адже результатами їхньої праці користуються наші сучасники – мешканці Миргородського, Шипацького, Великобагачанського, Кобеляцького, Решетилівського районів, де колись були значні площі під ярами, балками та рухомими пісками, які свого часу заліснені завдяки зусиллям В. М. Борткевича

та його колег по товариству³⁵. У галузі лісівництва товариству належить ініціатива порушення питання про лісозбереження (початок покладено в 1867 р.), а також про створення спеціальної організації із заліснення та закріплення пісків, про що товариство почало клопотатись у 1892 р. Ця пропозиція товариства була здійснена через декілька років – започаткована велика організація, яка займалась боротьбою з пісками та ярами. Окрім цього, товариство організувало низку нарад, присвячених питанням лісівництва та лісозбереження, скликало три з'їзди лісівників. Перший з'їзд, ключовими питаннями якого були заліснення пісків та ярів, використання ґрунтів, не придатних для рільництва, відбувся в грудні 1911 р. На другому з'їзді, проведеному в грудні 1913 р., порушувались питання про організацію в Полтаві Лісового товариства або Лісового відділення при Полтавському сільськогосподарському товаристві, а також заснування в Полтавській губернії ботанічного саду³⁶. Останній, третій лісовий з'їзд відбувся при Полтавському сільськогосподарському товаристві в липні 1917 р. На ньому затверджено статут Спілки полтавських лісівників (автономне відділення Всеросійської спілки), одним з основних положень якого було сприяти визнанню всіх лісів державною власністю. Ініціатором скликання всіх з'їздів лісівників у Полтаві був активний член Полтавського сільськогосподарського товариства В. М. Борткевич, який у 1903–1914 рр. працював лісомеліоратором Полтавського губернського земства. Віктор Михайлович входив до складу редакційного комітету журналу "Хуторянин", його статті регулярно друкувались на сторінках цього видання. Він видав плакат "Про закріплення пісків". Слід зазначити, що товариство в 1911 р. брало участь у роботі Всеросійського з'їзду лісовласників і лі-

35 Борткевич В. Краткий очерк работ по укреплению песков Полтавской губ. за 8 лет (1900–1907 г.) // Хуторянин. – 1908. – № 43. – С. 790–794.

36 Второй Съезд лесовладельцев и лесоводов при Полтавском обществе сельского хозяйства 18–21 декабря 1913 года. – Полтава: Электрич. типограф. Г. И. Маркевича, 1914. – С. 65–68.

сівників, який відбувся в Петербурзі (делегати – Микола Сергієвич Косюра й Костянтин Борисович Лук'янович).

Л. Золотарьов називав сільськогосподарські товариства "истинными рассадниками земледельческой культуры"³⁷. Справедливе та влучне визначення, надто для Полтавської губернії, адже тут станом на 1912 р. нараховувалось 254 загальних і 251 спеціальних сільськогосподарських товариств. Уже на 1915 р. кількість сільськогосподарських товариств у губернії досягла 345. За їх кількістю Полтавська губернія на той час займала перше місце в Російській імперії. В інших губерніях, навіть провідної п'ятірки, їх було на 100–150 менше³⁸.

Стосовно часу заснування повітових товариств Полтавської губернії наступними за Полтавським ідуть Кобеляцьке (1878 р.), Лохвицьке (1886 р.), Хорольське (1892 р.). Усі відділення та відділи мали свої виконавчі органи ради, свої самостійні бюджети користувались широкими автономними правами. Правління товариства всіляко дбало про свої відділи та відділення. Для того, щоб підтвердити це, наведемо відомості з протоколів експертних комісій Полтавської сільськогосподарської виставки 1909 р. На ній Лохвицьке товариство сільського господарства "за його корисну діяльність, яка виявилась у друкуванні: 1) щорічника товариства й звіту про діяльність, 2) у виданні сільськогосподарського календаря за 1889–1891 рр., 3) в організації дослідної тютюнової плантації й дослідів з олійними рослинами, 4) за участь у працях Лохвицького Комітету з потреб сільськогосподарської промисловості у 1902 р., 5) у розробці питань економічного стану місцевого табаківництва, 6) у діяльності сільськогосподарського складу з розповсюдження с.-г. машин і насіння, 7) в організації об'єднання господарів із метою спільного продажу жита та вівса", було нагороджене великою срібною ме-

³⁷ Золотарев Л. Сельско-хозяйственные общества в России // Хуторянин. – 1916. – № 23 [нач.]. – С. 457.

³⁸ Там само. – С. 457–458.

даллю³⁹. Такою ж нагородою відзначена праця Роменського товариства сільського господарства "...за організацію сільськогосподарського складу й дослідного поля та щорічних виставок"⁴⁰. Ще більш значною нагородою – золотою медаллю зазначеної виставки – нагородили Костянтиноградське сільськогосподарське товариство "за десятирічну плідну діяльність, спрямовану на підняття місцевого сільського господарства..."⁴¹ Тож бачимо, що самі обґрунтування нагород свідчать про значні звершення філіальних товариств. Тому не дивно, що в 1913 р. кількісний та якісний склад Полтавського сільськогосподарського товариства був такий, що воно змогло стати дійсним членом Всеросійської сільськогосподарської палати (30 квітня 1913 р.), де його представляв агроном В. А. Муровцев⁴².

Ще з ініціативи С. В. Кочубея за сприяння активного члена товариства, відомого полтавського громадського діяча Михайла Андрійовича Білухи-Кохановського при товаристві організоване Довідкове відділення, яке виконувало доручення із замовлення машин і знарядь, надавало відомості про закупівлю та продаж насіння, тварин тощо. Для ознайомлення членів товариства з літературою з різних питань сільського господарства при товаристві була створена бібліотека, яка на 1895 р. нараховувала 3700 томів. При бібліотеці зберігались колекції насіння, ґрунтів та комах. Остання складена ентомологом В. І. Філіп'євим, який був запрошений у 1882 р. з Одеського ентомологічного товариства за власні кошти правління Полтавського сільськогосподарського товариства з метою дослідження видового складу та ареалу поширення шкідників. Пізніше ці зібрання були передані природничо-історичному музею Полтавського губернського земства – нині Пол-

³⁹ Протоколы Экспертных Комиссий Полтавской Сельско-Хоз. Выставки 1909 года. – Полтава: Электрич. типограф. Г. И. Маркевича, 1911. – С. 51.

⁴⁰ Там само. – С. 51.

⁴¹ Там само. – С. 51.

⁴² Краткий отчет о деятельности Полтавского Общества сельского хозяйства за 1912 год // Вестн. Всероссийской С.-Х. Палаты. – 1914. – № 7–8. – С. 356.

тавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського. На підставі отриманого матеріалу В. І. Філіп'єв написав і видав цікаву книжку про шкідників Полтавської губернії. Це раритетне видання не втратило свого значення, а свого часу було дороговказом для багатьох поколінь ентомологів⁴³.

На теренах Російської імперії Полтавщина здобула велику славу як центр кустарних промислів. Тому не дивно, що й у цій важливій царині тогочасного життя, а надто зайнятості населення в зимовий час, товариство здійснило значні напрацювання. Питання про них порушувалось на його засіданнях декілька разів, але лише в 1890 р. після аргументованої доповіді кращого в губернії знавця кустарної справи Віктора Івановича Василенка нарешті зрушило з місця. Узявши за основу його розвідки цього члена товариства, правління звернулось із клопотанням до Міністерства землеробства про організацію в містечку Опішні тимчасових майстерень, які б діяли під час організованих тут сільськогосподарських виставок⁴⁵. Згодом, уже в 1894 р., В. І. Василенко знов повернувся до згаданої проблеми. На неї звернуло увагу Полтавське губернське земство. Крім цього, правління товариства ініціювало проведення в Полтаві обласного кустарного з'їзду. На це, за його клопотанням, Міністерство землеробства дало згоду на виділення коштів⁴⁶.

НАУКОВИЙ ПОСТУП, ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЛТАВСЬКОГО ДОСЛІДНОГО ПОЛЯ

У часи виникнення товариства в шістдесятих роках і пізніше, під час відродження діяльності в сімдесятих роках, його правління

43 Филиппев В. И. О вредных насекомых Полтавской губернии. – СПб: Типограф. В. Демакова, 1883. – 44 с.

45 Сосновский М., Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 гг. – Полтава: Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 91.

46 Хроника // Хуторянин. 1901. – № 4. – С. 54.

ня пропонувало ідею створення дослідної установи та видання періодичного органу для поширення сільськогосподарських знань серед господарів та населення Полтавської губернії. Президент товариства Л. В. Кочубей першим у Росії на початку 1876 р. виступив з проектом "заснування при Полтавському сільськогосподарському товаристві ферми для проведення сільськогосподарських дослідів". Члени товариства настільки цікавилися цією справою, що ще до створення дослідної установи провели низку експериментів у кращих господарствах і широко використовували їхні результати. Наприклад: член товариства князь Володимир Олександрович Кудашев другим у Російській імперії та першим на теренах Малоросії у своєму маєтку в с. Кириківка Кременчуцького повіту організував дослідне поле (1878–1890), на якому заклав багатофакторний стаціонарний польовий дослід із вивчення глибини оранки, впливу органічних добрив та строків оранки пару⁴⁷. Він є піонером зміни існуючих поглядів у Російській імперії на глибину обробітку ґрунту під озимину, експериментально довів переваги мілкої обробітку як способу збереження ґрунтової вологості. Праці князя із зазначених питань було відзначено Золотою медаллю Імператорського Вільного Економічного Товариства (1896 р)⁴⁸. Цікаво, що власні статки князь В. О. Кудашев витрачав не тільки на дослідництво, а й на благодійницьку діяльність. Під час російсько-турецької війни (1875–1878 рр.) він виступив із пропозицією взяти на утримання та лікування в маєтку його батька в с. Кириківка за власний рахунок поранених офіцерів-кавалеристів і висловив надію на підтримку своєї пропозиції серед поміщиків Кременчуцького та Хорольського повітів.

47 Самородов В. М. Кудашев Володимир Олександрович // Енциклопед. Сучасн. України. – Т. 15: Кот–Куз. – К., 2015. – С. 626.

48 Самородов В. М., Поспелов С. В. О. Кудашев (1846–?): з біографії та творчості одного з піонерів сільськогосподарської дослідної справи // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали ІХ Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів 22 травня 2014 р. – К., 2014. – С. 137–140.

Для проведення дослідів Л. В. Кочубей виділив ділянку землі в Демидівській економії в маєтку дружини Єлизавети Василівни (Полтавський повіт, поблизу Решетилівки). Це було прогресивне на той час господарство площею 2445 десятин землі, де сільськогосподарські культури вирощували в трипільних і навіть п'ятипільних сівозмінах. Останні обов'язково включали поля з багаторічними бобовими культурами, зокрема люцерною. Саме сюди вперше на теренах Полтавщини у 1866 р. за ініціативою князя були завезені із Швейцарії корови знаменитої симментальської породи, які із цієї економії стали поширюватись по всій губернії. Це був справжній прорив у тогочасному стані молочного тваринництва. У цьому зразковому господарстві князя були закладені перші досліді під керівництвом секретаря товариства Ф. І. Гейдука.

Тільки в 1884 р. замість запланованої дослідної станції товариству за підтримки Полтавського губернського земства вдалося заснувати Полтавське дослідне поле з метеорологічною станцією та агрономічною лабораторією⁴⁹. До формування його програми товариство залучило кращих учених країни, які зараз вважаються класиками сільськогосподарської науки⁵⁰. Згідно зі статутом дослідного поля, затвердженому Полтавськими губернськими земськими зборами на засіданні 10 жовтня 1884 р., дослідне поле створене при Полтавському сільськогосподарському товаристві для "проведення культурних дослідів, а також для дослідження ґрунтів, насіння тощо". У 1909 р. з нагоди святкування 25-річного ювілею Полтавського дослідного поля Полтавське сільськогосподарське товариство, як його організатор, було нагороджене малою Золотою медаллю Імператорського Вільного Економічного Товариства⁵¹.

49 Двадцатипятилетие Полтавской Опытной Станции (1884–1909 г.). – Вып. 2-й: Историч. Обзоры. – Полтава: Электр. типо-литограф. И. Л. Фришберга, 1916. – 87 с.

50 Самородов В. М. Опытное поле в Полтаве выросло на плечах классиков аграрной науки: К 130-летию учреждения // Вечерняя Полтава. – 2012. – 12 листопада. – С. 13.

51 Денежный отчет Полтавского Общества сельского хозяйства за 1909 год. – Полтава: Электр. типограф. Г. И. Маркевича, 1910. – С. 5.

У 1910 р., через 26 років плідної роботи дослідного поля, при бюджеті у 7–10 тисяч рублів на рік воно було перетворене на дослідну станцію з низкою спеціальних відділів і достатнім персоналом спеціалістів. Метою цієї установи згідно з її статутом було: "Науково розробляти практичні питання сільського господарства й давати відповідь із тих питань сільськогосподарської культури, вирішення яких найбільш потребували місцеві господарі". На думку провідного дослідника сільськогосподарської дослідної справи професора В. А. Вергунова, створення Полтавським сільськогосподарським товариством першої в країні постійно діючої галузевої дослідної інституції – всесвітньо відомого Полтавського дослідного поля – є головним досягненням його діяльності⁵².

Вважаємо це твердження абсолютно справедливим, адже згадана установа є справжнім символом Національної аграрної науки. На підтвердження наведемо лише декілька найбільш знакових звершень, які мають не лише локальне, а й загальнопланетарне значення. Адже саме вона серед великої кількості інших стала:

- законодавцем впровадження в сільськогосподарську дослідну справу польового методу досліджень та його головних складових компонентів;
- піонером у розробці агрономічних засад боротьби з посухою, які лягли в основу системи "сухого рільництва";
- головним розробником підвалин прикладної, або сільськогосподарської, ентомології;
- родоначальником першого за тривалістю в слов'янському світі досліді "Беззмінне жито".

Лише цього переліку достатньо для того, щоб уявити собі далекоглядність тих діячів товариства, які відстоювали його право мати згадану установу. Безумовно, є значно більше знако-

52 Вергунов В. А. Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 130-річчя створення Полтавського дослідного поля): наук. доп. – К., 2014. – 28 с.

вих напрацювань, але вони стосуються менш важливих питань, усебічне їх висвітлення читач знайде в низці монографій^{53, 54}. Усі вони можуть бути об'єднані за своїм значенням та сутністю чудовим висловом колишнього практиканта цієї установи, а згодом відомого вченого-рослинника, академіка І. В. Якушкіна, які ми наводимо мовою оригіналу: "Полтавские начала превратились в азбуку агрономии, и теперь многие не знают, а другие забывают состав тех открытий, которыми опытное дело и сельское хозяйство обязано Полтаве"⁵⁵. Справедливі слова, які можуть бути характеристикою діяльності самого Полтавського сільськогосподарського товариства.

Характеризуючи діяльність Полтавської сільськогосподарської дослідної станції, зокрема як підрозділу товариства, не можна не згадати про заснування медалі "За труды по опытному делу"⁵⁶. Про цю нагороду як знакове явище, запроваджене товариством, варто сказати більш детально. Адже нам не відомо, щоб раніше існували такі нагороди, і це підтверджує аналітична монографія члена-кореспондента НААН В. А. Вергунова, у якій ми не знайшли відповідної інформації⁵⁷.

Товариство ініціювало медаль у пам'ять про двадцятип'ятиріччя свого дослідного поля, що урочисто відзначалось не тіль-

53 Гриб Н. И., Чуйко В. К. Полтавская ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственная опытная станция им. Н. И. Вавилова. – К. : Лыбидь, 1991. – 232 с.

54 Вергунов В. А. Полтавське дослідне поле: становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві). – К., 2009. – 220 с.

55 От проф. И. В. Якушкина [приветствие] // 40-летний юбилей Полтавской с.-х. Опытной станции 1884–1924 г. / Труды станции. Вып. 44. – Полтава, 1925. – С. 99.

56 Самородов В. Н. Золотая медаль Полтавского сельскохозяйственного общества "За труды по опытному делу": ее история и награжденные // История освіти, науки і техніки в Україні : матеріали X Всеукр. конф. молод. учених та спеціалістів, присвяч. 150-річчю з часу засн. Полтав. Т-ва сільгосп-ва, 28 трав. 2015 р., м. Київ–Вінниця, 2015. – С. 57–60.

57 Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект. – К. : Аграр. наук, 2012. – 416 с.

ки в Полтаві, а й по всій Російській імперії в 1909 р. Було вирішено, починаючи з 1910 р., присуджувати її за кращі друковані праці з дослідної справи. Медаллю відзначалися автори, чії роботи побачили світ у рік нагородження або за два роки перед тим. Номіновані роботи повинні були стосуватись публікацій, "...которые могут быть использованы в интересах южно-русского хозяйства".

Нагородження медаллю "За труды по опытному делу" відбувалось 28 жовтня в пам'ятний день заснування в Полтаві дослідного поля. Оголошення про це робив президент товариства на його засіданні. У 1910 р. за одностайним рішенням членів агрономічної комісії товариства медаллю пошановано директора Полтавської сільськогосподарської дослідної станції, одного з найбільш видатних організаторів сільськогосподарської дослідної справи, засновника Полтавської наукової школи агрономії Сергія Федоровича Третякова.

У 1911 р. медаллю відзначено праці Бориса Миколайовича Рождественського – знаного фахівця з методичних засад дослідної справи, у майбутньому професора й академіка ВАСГНІЛ. Цікаво, що його кандидатуру представив С. Ф. Третяков, а гаряче підтримував такий корифей агрономії, як М. М. Тулайков. Усе це – красномовне свідчення високих вимог товариства щодо відбору номінантів.

Утретє медаль присуджено в 1912 р. Тоді її отримав Костянтин Григорович Маньковський – талановитий багатопрофільний фахівець-аграрій. Медаль він здобув за свою відому книгу "Зерновые хлеба" (1909 р.). Це був аналіз дослідів, проведених на Полтавському дослідному полі, який і до сьогодні не втратив свого значення за аналітикою викладених даних. Узагалі ж ця книга отримала багато позитивних відгуків та рецензій, її таблиці використовувались під час складання різних оглядів, монографій та підручників.

Четвертим ученим, якого нагородили медаллю "За труды по опытному делу" в 1913 р., був професор Соломон Львович Франкфурт – видатний теоретик, практик та організатор науки, знаний громадський діяч.

У 1915 р. вп'яте й востаннє медаллю нагородили вченого світового рівня професора Дмитра Миколайовича Прянишнікова. Саме тоді цей класик аграрної науки відзначав двадцятип'ятиріччя своєї наукової діяльності. Чому для нього було зроблено виняток. Медаль та вітальний адрес разом із дипломом почесного члена товариства йому вручив у Москві директор Полтавської сільськогосподарської дослідної станції С. Ф. Третьяков.

Усе викладене – свідчення того, що товариство не тільки утримувало зразкову установу – сільськогосподарську дослідну станцію в Полтаві, а також всіляко сприяло підвищенню її іміджу як центру інтелектуальної думки та практики на всій території Російської імперії. Крім цього, заснування медалі "За труды по опытному делу" є прикладом передових поглядів членів товариства, їхньої демократичності та управлінської самостійності.

ПЕРЕТВОРЕННЯ В ГАЛУЗІ МЕТЕОРОЛОГІЇ

Ураховуючи надзвичайно важливе значення для сільськогосподарства дослідження кліматичних умов місцевості шляхом проведення метеорологічних спостережень, Полтавське сільськогосподарське товариство виступило ініціатором влаштування метеорологічних станцій. У 1883 р. за пропозицією президента товариства А. І. Заборинського була прийнята постанова про влаштування в м. Полтаві при товаристві метеорологічної станції. Із цією метою секретарем товариства, кандидатом Петровської академії В. П. Фурдуєвим були

придбані на кошти товариства в Харкові метеорологічні інструменти, частина яких пізніше, у 1884 р., була замінена на більш точні інструменти з Головної фізичної обсерваторії (нині Головна геофізична обсерваторія імені О. І. Воєйкова, Санкт-Петербург). На засіданні товариства 12 лютого 1884 р. його секретар Лев Аркадійович Хитрово доповів зібранню про те, що директор Головної фізичної обсерваторії Г. І. Вільд передав у дар товариству свою капітальну працю "О температуре воздуха в Российской империи", разом із цим він писав, що "Полтавское сельскохозяйственное общество учреждением метеорологической станции окажет весьма большую услугу науке, так как до сих пор по всей Полтавской губернии не существует ни одного наблюдательного пункта"⁵⁸. Перша метеорологічна станція Полтавського сільськогосподарського товариства була відкрита в с. Рибці, в економії Єлисавети Іванівни Скоропадської-Милорадович – видатної полтавки, знаної меценатки, активної діячки Полтавського сільськогосподарського товариства. Вона була єдиною жінкою – віце-президентом товариства (20.07. – 30.11.1878 р.). Статистичний матеріал спотережень, проведених секретарем товариства, кандидатом Харківського університету Л. А. Хитрово, почав друкуватися в "Журналах" товариства з 1885 р., з жовтня цього ж року метеорологічна станція із Рибців була переведена на Дослідне поле. Проведення спостережень та обробку статистичного матеріалу було доручено першому директору Дослідного поля Б. П. Черепакіну.

Метеорологічна станція мала метеорологічну будку, влаштовану згідно з інструкцією Головної фізичної обсерваторії, прилади: барометри (сифонний і ртутний), психрометр Августа, гігрометр Соссюра, термометри maximum і minimum, флюгер із показчиком сили вітру, дощоміри, актинометри, евап-

⁵⁸ Журналы Полтавского С.-Х. Общества 1884 года. – Вып. первый. – Полтава, 1884. – С. 23.

рометри тощо. Спостереження згідно з інструкцією Головної фізичної обсерваторії проводились на станції тричі на день: о 7 годині ранку, о 1 годині ополудні й о 9 годині вечора. Статистичні матеріали відправлялись до Головної фізичної обсерваторії й друкувались у "Журналах" товариства. У 1884 р. товариство порушило клопотання перед губернськими земськими зборами про асигнування йому 1000 рублів для влаштування в різних повітах губернії 10 метеорологічних станцій. Тоді губернські земські збори асигнували товариству зазначену суму на придбання інструментів для 10 станцій. У 1886 р. товариством відкрита метеорологічна станція в м. Чорнухи Лохвицького повіту, на якій проводив спостереження кандидат Харківського університету О. Ф. Русинов. На прохання товариства Головна фізична обсерваторія надсилала попереджувальні телеграми про зміни погоди. Товариство збирало статистичні матеріали не тільки поточних змін погоди, а також відомості від господарів та вміщені в різних періодичних виданнях. Метою цього було простеження впливу змін погоди на врожайність сільськогосподарських культур. Важливим є й те, що в царині метеорології велась не тільки щоденна дослідницька діяльність, особливо співробітниками дослідного поля, а й цілеспрямована і цікава популяризаторська робота. Це перш за все стосується діяльності такого активного члена товариства, як В. І. Василенка. У його доробку була не одна цікава стаття та книжка, присвячені використанню метеорологічних спостережень у практичній діяльності селян. Особливої популярності набула його книжка "Метеорология и земледелие по украинским народным воззрениям, с программой для собирания материалов" (Полтава : Типо-литография М. Л. Старожицкого, 1902; Изд-во Полтавского общества сельского хозяйства). Вона прислужилась не одному поколінню не тільки полтавських хліборобів, а й тим, хто жив в інших губерніях Російської імперії. Не втратила вона свого значення й нині.

ВИДАВНИЧА СПРАВА. ЗАСНУВАННЯ ЖУРНАЛУ "ХУТОРЯНИН"

Із часу свого заснування товариство почало видавати орган гласності, який у своєму первісному вигляді мав назву "Протоколы собрания". Тут друкувались виключно протоколи засідань у скороченому вигляді, а як додаток до них у повному обсязі видавались доповіді.

Із метою популяризації сільськогосподарських знань і новин сільського господарства в 1867 р. на кошти президента товариства князя Л. В. Кочубея видруковано перше на Полтавщині фахове видання під назвою "Сельскохозяйственный сборник, земледельческий журнал, издаваемый Полтавским обществом сельского хозяйства". Цей, що виходив раз на два місяці, збірник швидко завоював увагу та прихильність читацької аудиторії. Передплата на нього перевищувала 500 екземплярів. Вирішальну роль у його появі відіграв перший учений секретар товариства Ф. І. Гейдук, який став і редактором цього часопису. У роки його секретарювання збірник публікував в основному статті самого Федора Івановича, як зазначає історіограф товариства М. І. Сосновський, "з усіх питань життя краю: геологія, ботаніка, хімія, економіка і сільське господарство".

Збірник планувалось видавати окремими книжками шість разів на рік обсягом не менше 10 друкованих аркушів з оголошеннями про передплату. Перший випуск вийшов у лютому 1867 р. і в заявленому вигляді проіснував усього рік, тоді побачили світ усі шість випусків збірника (IV і V – в одній книзі). Після звільнення редактора й головного співробітника Ф. І. Гейдука журнал змінив свій вигляд. У 1867 р. вийшло два випуски, а в 1869 р. – тільки один.

У 1868 р. князь М. О. Долгоруков запропонував замість "Сборника" поновити видання "Журналов Общества" де б публікувались, крім протоколів засідань, доповіді, звіти, ста-

тті й кореспонденції з теорії та практики сільськогосподарського виробництва, а також відомості з охорони здоров'я, етнографії, освіти тощо. Журнали виходили шістьма випусками на рік, обсягом не менше п'яти друкованих аркушів. За відсутності спеціального редактора формування випусків здійснювали члени правління товариства. Але таке видання не могло замінити періодичного органу друку. Було декілька проектів із його організації.

Зокрема, президент товариства А. І. Заборинський у 1878 р. запропонував видання "Периодический листок для сельских хозяев". Цей проект не був здійснений. У 1880 р. з "Харьковскими Губернскими Ведомостями" було погоджене розміщення на сторінках цього видання журналів засідань товариства, доповідей, сільськогосподарських статей і надання Полтавському товариству певної кількості окремих відбитків. Така ж згода у 1882 р. була досягнена з "Полтавскими Губернскими Ведомостями" (офіційна урядова газета, що виходила в Полтаві) і газетою "Посевы".

На початку 1884 р. активний член товариства Я. В. Арондар удруге вносить пропозицію про видання окремого популярного сільськогосподарського журналу. При цьому він наголошує: "Мы должны стремиться к тому, чтобы наша газета попала в каждую хату и чтобы в каждой хате она могла принести свою долю пользы"⁵⁹. Для здійснення цієї мети Яків Варфоломійович навіть уніс до каси товариства 200 рублів власної пожертви, закликавши колег наслідувати його приклад. Та це не змінило стану справ, а лише викликало дискусію⁵⁹.

Тільки у 1896 р. був створений друкований орган Полтавського сільськогосподарського товариства – журнал "Хуторянин", що мав представляти інтереси місцевого сільського господарства, кооперації, промисловості й торгівлі. Через те що

⁵⁹ Илличевский О. Полувековая деятельность Полтавского общества сельского хозяйства // Хуторянин. – 1915. – № 50. – С. 1029.

його перше число побачило світ у травні, у 1896 р. вийшло всього 29 номерів. У 1896–1908 рр. "Хуторянин" видавався під назвою "Газета, еженедельное издание", у 1909–1917 рр. – "Еженедельный журнал". Цей ілюстрований часопис мав обсяг близько двох друкованих аркушів, щорічно виходило 52 номери (винятки 1916 р. № 38–40 та 1917 р. – № 37–40), наклад – понад 10 тис. примірників. Виходили покажчики змісту: річні (1901, 1903–1908, 1910, 1911, 1916 рр.), піврічні (1912–1915 рр.).

І нині не втратили свого значення дуже цікаві фактичні та статистичні дані, які були опубліковані в додатках до "Хуторянина": "Известия о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии" (1901–1904 рр.); "Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства" (1901–1903 рр.); "Наблюдения над атмосферными осадками на метеорологических станциях Полтавской губернии" (1901 р.); "Цены на продукты сельского хозяйства в Полтавской губернии" (1901–1902 рр.); "Цены на продукты сельского хозяйства на базарах Полтавской губернии" (1902 р.); "Цены на ярмарках Полтавской губернии" (1902 р.); "Справочный листок "Хуторянина" (1914 р.). Метою часопису було поширення в загальнодоступній формі сільськогосподарських знань для господарів Полтавської губернії, а також суміжних із нею регіонів. Крім того, це видання повинне було узагальнювати діяльність усіх відділів і відділень товариства, інформувати їхніх членів та читачів про діяльність уряду, земств, сільськогосподарських товариств інших губерній у царині народного господарства. Такі багатопрофільні напрямки діяльності "Хуторянина" викладались у 12 розділах, а саме: урядові розпорядження і відомості; діяльність місцевих сільськогосподарських товариств, їхніх відділів і відділень; статті з питань сільського господарства, промисловості та торгівлі, економічні та технічні; хроніка, сільськогосподарські огляди й кореспонденція; сільськогосподарська та економічна діяльність земських ус-

танов; бібліографія та огляд сільськогосподарської й економічної літератури; сільськогосподарський фейлетон; суміш і дрібні відомості; питання та відповіді; торгові відомості; огляди та прогнози погоди; оголошення.

Отже, бачимо, що це було дуже різнопланове, комплексне видання, актуальне й у наш час. Крім цього, "Хуторянин" залишається на сьогодні одним із кращих літописів аграрної історії України, Росії та Полтавщини зокрема. Він зберігає на своїх сторінках багато цікавих відомостей, що стосуються культурного життя нашого краю, біографій його видатних діячів. Ця інформативна складова ще чекає своїх дослідників. На сторінках цього часопису побачили світ і праці тодішніх студентів, а згодом всесвітньо відомих учених, академіків М. І. Вавилова та О. Н. Соколовського. Також тут друкувались класики природничих і сільськогосподарських наук: В. І. Вернадський, В. В. Докучаєв, А. Є. Зайкевич, О. О. Ізмаїльський, Є. В. Оппоков, Л. П. Симиренко, М. П. Чирвинський⁶⁰.

Особливо ми пишаємось тим, що в журналі "Хуторянин" були опубліковані новаторські лекції, прочитані В. В. Докучаєвим у Полтаві в червні 1900 р. Тоді в залі Полтавського губернського земства Василь Васильович прочитав шість лекцій із ґрунтознавства, під його керівництвом були також здійснені екскурсії на Полтавське дослідне поле з метою ознайомлення слухачів із найпростішими способами хімічного та фізичного аналізу ґрунтів і Полтавським повітом. Зміст лекцій та матеріали екскурсій були вперше надруковані в журналі "Хуторянин" (1900 р., № 25–30, 33–35), а також через рік видані окремою книжкою як додаток до журналу, яка безкоштовно надсилалась передплатникам⁶¹.

⁶⁰ Самородов В. "Хуторянин" – пропагандист аграрних знань // Зоря Полтавщини. – 2011. – 2 вересня. – С. 9.

⁶¹ Лекции профессором В. В. Докучаева и А. Фортунатова / Прилож. к журн. "Хуторянин", № 5. – Полтава: Изд. Эконом. бюро Полтав. губ. земства, 1901. – 118 с.

Уже в 1898 р. наклад видання становив 2253 примірники. Їх отримували не тільки передплатники, а й кореспонденти статистичних бюро губернських земств. Тому не дивно, що того ж року Департамент народної освіти повідомив керівництву товариства про те, що особливий відділ ученого комітету народної освіти визнав за потрібне допустити газету "Хуторянин" до безкоштовних народних бібліотек і читалень. Це був справжній всеросійський прорив провінційного видання, який додав його творцям снаги та нових планів.

З 1909 р. почали виходити збірники сільськогосподарських статей під назвою "Календарь "Хуторянина", у підготовці яких брали участь спеціалісти з найголовніших питань сільського господарства та кооперації. Його перший наклад дорівнював 10 тис. примірників. Статті для "Календаря "Хуторянина" були написані спеціально, і всі збірники становили одне ціле. Останній, дев'ятий номер опубліковано в 1917 р. "Календарь "Хуторянина" користувався великою популярністю у читачів, його схвально сприйняла громадськість не тільки Полтавщини, а й усієї Росії. Уже на осінній виставці садівництва в 1909 р. в Ростові-на-Дону тутешнє Товариство садівництва присудило "Календарю" малу Золоту медаль. Багато сільськогосподарських товариств виписали "Календарь" для розповсюдження серед населення, тому такий великий наклад у 1909 р. був повністю розкуплений. Окремі його випуски мали два, а то й три видання. Цьому сприяли актуальні публікації. Здебільшого вони були оригінальними, але траплялись і оглядові аналітичні матеріали. Останні писали знані автори, зачинателі сільськогосподарської дослідної справи, директори Полтавського дослідного поля, а згодом і станції – В. М. Дяков, Ю. Ю. Соколовський і С. Ф. Третьяков. Крім них, до підготовки розвідок залучались і такі знакові постаті аграрної науки, як В. В. Колкунов, К. Г. Маньковський, М. М. Тулайков, С. Л. Франкфурт.

У "Календаре" друкувались не тільки статті вітчизняних науковців, а й переклади робіт їхніх іноземних колег. Серед ос-

танніх у випуску за 1916 р. була надрукована ґрунтовна публікація всесвітньо відомого американського селекціонера Лютера Бербанка. Деякі матеріали мали краєзнавчий характер. Це, зокрема, стаття Григорія Коваленка про могилу Т. Г. Шевченка (випуск 1911 р.) та Т. В. Зенченка про переселення полтавських селян до Сибіру (випуск за 1912 р.). Згадані статті не втратили свого значення й сьогодні як наведеними фактами, так й ілюстративним матеріалом.

На користь популярності журналу "Хуторянин" та його "Календаря" свідчить ще один красномовний приклад. Він стосується перебування в Полтаві з нагоди святкування 200-річчя Полтавської битви російського імператора Миколи II. Тоді, у кінці червня 1909 р., самодержець відвідав кустарну виставку, організовану губернською управою. На ній у спеціальній вітрині було представлено журнал "Хуторянин", виставлені комплекти часопису за різні роки, "Календари "Хуторянина", діаграми та картограми розповсюдженості згаданих видань. Далі ж зазначимо (мовою оригіналу) про те, що "этот отдел обратил внимание Государя Императора. Он расспрашивал о "Хуторянине". Пояснения давал губернский агроном Ю. Ю. Соколовский"⁶². Можливо, саме цей візит і монарша прихильність були тими чинниками, які посприяли відкриттю в 1910 р. при журналі "Хуторянин" власного видавництва. Його очолював редакційний комітет журналу, до якого входили співробітники Полтавської сільськогосподарської дослідної станції, спеціалісти департаменту землеробства та губернського земства⁶³.

Кожного року, до 1917 р. у видавництві виходило багато популярної літератури як полтавських авторів, так і авторів з інших міст Росії. Здебільшого вони пропонували невеличкі бро-

⁶² Посещение Государем губернской земской управы // Хуторянин. – 1909. – № 27. – С. 914.

⁶³ Издательство при Журн. "Хуторянин" [объявление] // Календарь "Хуторянин", 1914-й год. – Полтава, 1914.

шури, але були серед нових видань і дуже цінні наукові праці. Серед останніх слід згадати монографію М. В. Курдюмова про головних шкідників зернових культур Середньої та Південної Росії⁶⁴. Видана 1913 р., ця книга стала настільною для кожного дослідника-ентомолога. Нею й сьогодні користуються науковці різних країн. Її чудові кольорові малюнки, зроблені з натури талановитою полтавською художницею Є. Д. Ковальською, використовувались для ілюстрування багатьох монографій та підручників (на жаль, без посилань на автора).

Така потужна діяльність сприяла тому, що при видавництві відкрили книжковий склад "Хуторянина". Він розміщувався на садибі товариства по вулиці Пушкінській, 55. Це був справжній просвітницький центр із багатющою підбіркою літератури з питань сільського господарства, природознавства та кооперації. Це була не тільки друкowana продукція місцевих авторів, а й книжки, брошури, журнали, плакати найвідоміших видавництв Російської імперії (Деврієна, Сабашнікова, Ситіна), а також інших споріднених товариств (Імператорського Російського товариства плідівництва, Імператорського Російського товариства птахівництва, Харківського товариства сільського господарства тощо). Цікаво й те, що книжковий склад "Хуторянина" охоче приймав книжки на комісію, виконував послуги з комплектування сільськогосподарських бібліотек, здійснював передплату низки газет і журналів. Для цього всім передплатникам журналу "Хуторянин" восени безкоштовно надсилався каталог видань, його також роздавали на всіх сільськогосподарських виставках та ярмарках як у Полтавській губернії, так і за її межами. На сторінках журналу "Хуторянин" постійно друкувались списки нової літератури, яка надходила на склад. Також там публікувались

⁶⁴ Курдюмов Н. В. Главнейшие насекомые, вредящие зерновым злакам в Средней и Южной России / Предисловие автора: Полтав. общ. с.-х. изд.-во ред. журн. "Хуторянин". – Полтава: Электрич. типограф. Д. Н. Подземского, 1913. – 119 с.

відгуки та рецензії на ці видання. Це оперативно та професійно робили такі відомі агрономи, члени редакційного комітету журналу, як П. М. Дубровський, В. М. Дяков, Ю. Ю. Соколовський та С. Ф. Третяков.

Передплата на журнал "Хуторянин" та його "Календарь" приймалась у Полтаві у редакції видання, а також у конторі товариства. Крім цього, її можна було здійснити в усіх повітових містах Полтавської губернії (при земських управах). Це також можливо було зробити в публічній бібліотеці Кременчука, при губернській земській управі в Херсоні. Навіть у Санкт-Петербурзі була контора "Хуторянина" при книжковому магазині журналу "Деревня"⁶⁵.

Отже, бачимо, що журнал "Хуторянин" був не просто головним публічним друкованим органом із питань сільського господарства, а центром просвітницької роботи Полтавського регіону. Усі описані вище підрозділи цього часопису мали відношення до формування національної історичної пам'яті українського суспільства, що, безперечно, є заслугою товариства, його посадовців, причетних до цієї роботи, яка ще потребує свого всебічного висвітлення.

З початком Першої світової війни у вересні 1914 р. журнал включав щотижневий додаток "Великая Европейская война" з ілюстраціями та картою військових дій, а згодом цей додаток називався "Великая война" (1915–1917 рр.). З № 13 (9 квітня 1917 р.) до № 27–28 включно (17 вересня 1917 р.) виходив додаток "Неделя "Хуторянина", який був присвячений висвітленню поточної дійсності. Товариство також видавало для широкого розповсюдження серед населення так звані листки "Хуторянина" з різних питань: "Как уничтожить овсюг", "О посевных семенах", "Болезни крыжовника" та інші. Ціна кожного листка становила одну копійку. Журнал надходив до безплат-

⁶⁵ Принимается подписка на "Хуторянин" [объявление] // Журналы Полтав. Общ. с.-х. 1896 год. Вып. третий – шестой. – Полтава: Типо-Литограф. П. Фришберга, 1898. – С. 4 обложки.

них бібліотек-читалень та бібліотек сільськогосподарських навчальних закладів.

Перший номер "Хуторянина" побачив світ 23 травня 1896 р., останній – у грудні 1917 р. (№ 37–40, 31 грудня). До 1914 р. журнал "Хуторянин" не мав власної друкарні й виготовлявся у різних друкарнях Полтави ("Типо-литография М. Л. Старожицкого", "Электрическая типография Л. Н. Подземского", "Электрическая типография Г. И. Маркевича"). 6 травня 1914 р. загальні збори товариства затвердили пропозицію правління про відкриття власної друкарні через розширення видавничої діяльності "Хуторянина" та високу вартість друку в полтавських друкарнях. Відновлено книжковий склад, створений на початку 90-х рр. і закритий після його переїзду з Дворянського будинку в Земський. Товариство періодично видавало "Каталог книг по сельскому хозяйству, садоводству, лесоводству и по естественным наукам" з переліком видань, які можна було замовити.

Про авторитет, загальне визнання та популярність журналу свідчать такі факти: Ростовське-на-Дону товариство садівництва на IV виставці садівництва в 1909 р. присудило "Календарю" й журналу "Хуторянин" малу Золоту медаль; на Південно-Російській обласній виставці в Катеринославі в 1910 р. з усіх сільськогосподарських журналів тільки редакція "Хуторянина" одержала золоту медаль; спеціально обрана комісія Одеського відділення Імператорського технічного товариства визнала журнал "Хуторянин" надзвичайно корисним для покращення та розвитку селянського господарства Малоросії й таким, що заслуговує повного схвалення.

Першим редактором "Хуторянина" був Дмитро Костянтинівич Квітка, який із грудня 1887 р. до 1906 р. обіймав посаду президента товариства. З 1906 р. редагування передано Павлу Миколайовичу Маламі, який був тоді віце-президентом товариства. З березня 1907 р. журнал редагував Павло

Іванович Гриневиц, обраний президентом товариства. З липня 1907 р. редактором призначений віце-президент товариства Павло Петрович Ганько. З березня 1911 р. відповідальним редактором журналу (з травня 1917 р. – голова редакційної комісії) став президент товариства Андрій Петрович Шимков. Його поважний вік не давав змоги приділяти належну увагу цій копіткій роботі, тому в останні місяці видання журналу (з № 2 за 15 січня 1917 р.) цю посаду обіймав завідувач редакції Дмитро Йосипович Ярошевич, який із 1906 р. був її відповідальним секретарем. З приходом до керівництва часописом А. П. Шимкова змінився стиль та характер діяльності редакції. З вузькоадміністративних вони стали колегіальними, адже було створено досить потужний та високопрофесійний редакційний комітет. Значно розширений порівняно з попередніми роками, він нагадував не периферійне, а швидше столичне зібрання не тільки високоосвічених у відповідній галузі фахівців, а людей талановитих, які мають хист до аналітичного мислення та узагальнення матеріалів.

Варто навести склад редакційного комітету в 1911–1913 рр.: В. М. Борткевич – старший таксатор, учений-лісівник; П. П. Ганько – агроном-гідротехнік; В. Є. Дебогорій-Макрієвич – учений-агроном, популяризатор Полтавської сільськогосподарської дослідної станції; В. Я. Дем'янка – фахівець із тваринництва; В. М. Дяков – інспектор сільського господарства; І. М. Єндовицький – ветеринар губернського земства; О. О. Іллічевський – агроном, ґрунтознавець, секретар товариства; Я. К. Імшенецький – фахівець із статистики; В. С. Киянин – член губернської земської управи, останній віце-президент товариства; М. В. Курдюмов – ентомолог Полтавської сільськогосподарської дослідної станції (у 1913 р. вибув); І. К. Попов – фахівець із тваринництва, господар-практик; М. Я. Прімо – фахівець із тваринництва; Ю. Ю. Соколовський – губернський земський агроном; С. Ф. Третьяков – директор Полтавської сільськогос-

подарської дослідної станції⁶⁶; Д. Й. Ярошевич – секретар редакції. Щодо останнього, то це була дуже колоритна, цілеспрямована та професійна особистість не тільки полтавського, а загальноросійського рівня. Беручи участь у роботі сільськогосподарського з'їзду в Києві, він, зокрема, ініціював створення першої в історії цих зібрань підсекції сільськогосподарської преси та прийняття нею розробленої Дмитром Йосиповичем програми, виголошеної в його доповіді "Популярная сельско-хозяйственная пресса и её значение". Після цього підсекція запропонувала скликання Всеросійського з'їзду представників сільськогосподарської преси та літератури. Його організацію доручили здійснити Імператорському Московському товариству сільського господарства як видавцю найстарішого друкованого видання з громадської агрономії. З'їзд відбувся в Москві 17–18 листопада 1913 р. На ньому Полтавське сільськогосподарське товариство представляв саме Д. Й. Ярошевич⁶⁷.

Редакційний комітет опікувався головним чином літературним аспектом справи, приділяв велику увагу розгляду рукописів, надто для бібліотеки та "Календаря "Хуторянина", усі ж господарські справи вирішувались головним редактором і секретарем. Крім цього, було створено контору журналу, до якої входило четверо технічних працівників⁶⁸. З метою популяризації сільськогосподарських знань вирішено роздавати на невеличких сільськогосподарських виставках (переважно Полтавської губернії) комплекти журналів та інших видань тим хліборобам, які господарювали за вимогами тогочасної аграрної науки й надавали опис свого господарства.

Дуже уважно ставився комітет до додатків журналу. У різні роки це були брошури, кольорові плакати, календарі або комплекти насіння (з 10 сортів).

66 Отчет о деятельности Полтавского Общества Сельского Хозяйства. За 1913 год. – Полтава: Электрич. типограф. Д. Н. Подземского, 1916. – С. 21.

67 Там само. – С. 25.

68 Там само. – С. 26.

Усе це сприяло доволі швидкому зростанню популярності видання, розширювало його читацьку та авторську аудиторію (рис. 5) в усіх повітах Полтавської губернії (2621 передплатник станом на 1 січня 1913 р.), у 94 губерніях Росії (від Мос-

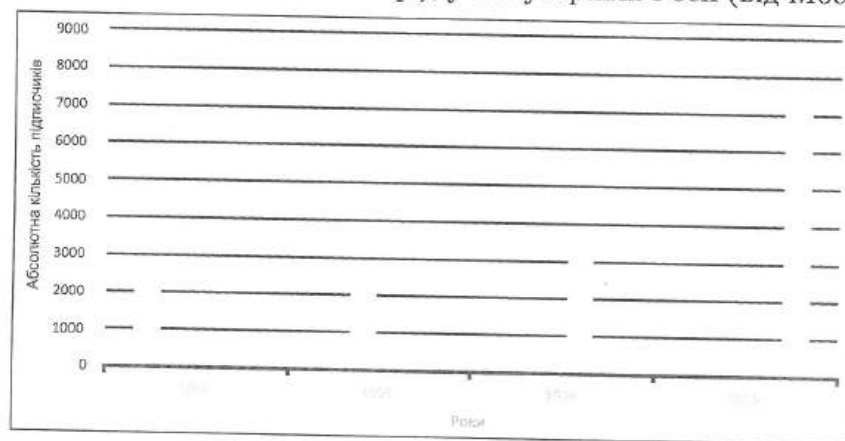

Рис. 5. Динаміка зростання кількості передплатників журналу "Хуторянин" (1896–1913 рр.)⁶⁹

ковської до Якутської включно) і навіть у далекому зарубіжжі (5236 передплатників на 1 січня 1913 р.). Журнал "Хуторянин" читали та передплачували в таких країнах: Україна, Росія, Білорусь, Молдова, Литва, Латвія, Естонія, Грузія, Вірменія, Узбекистан, Туркменія, Казахстан, а також Польща, Румунія та Китай.

У літературі майже немає відомостей про те, як склалася доля часопису після 1917 р. Варто зазначити те, що авторам пощастило знайти їх. Так, у нарисі про історію Співки споживчих товариств "Райспівка" вказано: "Співка мала друкарню. Вона

69 Горохівський Г. Нарис розвитку Полтавської Співки Споживчих Т-в "Райспівки" // Десять років існування Полтавської райспівки. 1915–1925 (з нагоди ювілею). – Полтава, 1926. – С. 11.

70 Отчет о деятельности Полтавского Общества Сельского Хозяйства. За 1913 год. – Полтава: Электрич. типограф. Д. Н. Подземского, 1916. – С. 27.

була придбана від [журналу] "Хуторянина" в кінці жовтня 1917 р. Друкарня містилася в орендованому приміщенні. Обставлення друкарні складалося з двох електричних машин і однієї ручної, т. з. "американки"⁶⁹. Отже, бачимо, що через політичні та економічні події правління товариства вже не мало можливості випустити часопис.

За часів Гетьманської держави була невдала спроба відновлення журналу. На загальних зборах членів товариства восени 1918 р. визнано за необхідне відновити його випуск з 1919 р. Деякі з членів товариства пропонували видавати часопис українською мовою, однак більшістю голосів (33 проти 13) пропозицію відхилили.

Було прийняте таке рішення: мова журналу – українська, статті друкуються тією мовою, якою вони написані авторами. Слід зазначити, що ще в кінці 1915 р. редакційний комітет журналу вирішив унести зміни до програми додатків й друкувати статті не тільки російською, а й українською мовами. Ці зміни не були затверджені губернською адміністрацією, і друкувати статті українською мовою прямо заборонили. Тільки в № 13 за 9 квітня 1917 р. на шпальтах додатку "Неделя "Хуторянина" з'явилися перші публікації політичного характеру українською мовою. Подальші суспільні події кінця 1918–1919 рр. зробили неможливим відновлення видання журналу "Хуторянин".

З 1905 р. товариство видало "Труды Полтавского Общества Сельского Хозяйства по Аграрному Вопросу" (за сентябрь 1905 г. – май 1906. – Полтава, 1906).

У 1911 р. побачило світ видання "Труды Полтавского Общества Сельского Хозяйства за 1910 год. Выпуск I. Журналы заседаний Правления, Совета Опытной Станции и Коммисий". Очевидно, що це був перший і останній випуск праць товариства під такою назвою.

Свої власні видання мали й відділи товариства. Так, із 1903 р. раз на тиждень у Кременчуці почав виходити "Справочный Лис-

ток Кременчугского отдела Сельскохозяйственного Общества" (1904 р. – № 1–28; 1905 р. – № 1–14). Видання мало додатки у вигляді брошур із питань сільського господарства та сільськогосподарських виставок, які проходили в Кременчуці. Від 1904 р. він змінив назву на "Справочный Листок Кременчугского Сельскохозяйственного Общества".

У Золотоноші з 1908 р. видавався "Вестник Золотоношского Сельскохозяйственного Общества". З різною періодичністю він виходив по серпень 1914 р. Цікаво, що згадане видання виходило українською та російською мовами, а з 1913 р. мало декілька додатків.

Двотижневий журнал раціонального сільського господарства й місцевого життя "Вестник Хорольского Общества Сельского Хозяйства" побачив світ у Хоролі в 1911 р. Це видання виходило по червень 1917 р. українською та російською мовами (від 1914 р.). За час існування "Вестник" мав кілька цікавих та змістовних додатків, серед яких і "Календарь "Хуторянина" (1915–1916 рр.).

Лохвицьке товариство сільських господарів із 1911 р. почало видавати цікаву та змістовну газету "Лохвицкое Слово" російською і частково українською мовами. Рада Зіньківського відділу товариства з 1916 р. по листопад 1917 р. видавала сільськогосподарську, громадську та культурно-просвітницьку газету "Труд".

ВИСТАВКОВІ СТУДІЇ

Вагоме місце в діяльності Полтавського сільськогосподарського товариства займали сільськогосподарські виставки, завданням яких було ознайомлення із сучасним станом сільського господарства та сільської кустарної промисловості. Недарма їх активний учасник, фахівець із тваринництва І. К. Попов завжди наголошував: "Виставка – як школа". Під час проведення таких

"шкіл", влаштованих товариством, вивчалися потреби господарства, відбувалось вирішення практичних питань та поширення відомостей серед землевласників. На виставках можна було придбати якісне насіння, племінних тварин. Тут збирався різноманітний бібліографічний та інший матеріал із вивчення губернії в природничо-історичному та господарсько-економічному аспектах. Виставки надавали повітовим земствам Полтавської губернії можливість наочно ознайомитись зі станом головних галузей сільського господарства в різних місцевостях.

Уперше ідея про влаштування губернської сільськогосподарської виставки виникла в 1866–1867 рр., але через відсутність коштів вона не була втілена. У 1879 р. завдяки матеріальній підтримці губернського земства товариство організувало першу губернську сільськогосподарську виставку, яка проходила в Полтаві з 15 по 25 липня під час Іллінського ярмарку й була розміщена "на горі, у дворі та будинку Губернського земства". Ця виставка переважно великих землевласників мала блискучі результати, особливо відділи рослинництва й механічний, які представляли значну кількість експонатів. Ураховуючи успіх виставки й ту користь, яку отримали сільські господарі, оглядаючи продукти рослинництва, зразкові знаряддя й машини, більшість із членів товариства запропонували проводити невеликі дво-, триденні виставки і нагороджувати їх переможців преміями в розмірі 3–10 рублів і недорогими сільськогосподарськими знаряддями. Влаштування таких виставок планувалось проводити в повітових містах, містечках, селищах із метою залучення до участі в них сільського населення, козаків і селян через те, що доставка експонатів на губернські виставки була пов'язана зі значними витратами, непосильними для більшості сільського населення. Перша така виставка була організована товариством у містечку Решетилівка Полтавського повіту в 1881 р. й одержала назву ярмаркової. Ця виставка здобула високу оцінку Полтавського повітового зем-

ства, яке вирішило на проведення ярмаркових виставок у Полтавському повіті щорічно асигнувати 300 рублів.

Виставки, які влаштовувались філіальними відділеннями товариства, теж вражають професіональним змістом. Для підтвердження цього наведемо лише один приклад. Так, у 1886 р. на постійній виставці насіння, влаштованій Лохвицьким товариством сільських господарів, експонувалось 83 сорти різних сільськогосподарських культур, а саме: пшениці озимої – 23 сорти, жита озимого – 20, ячменю – 15, пшениці ярої – 8, проса – 6, гречки – 4, гороху – 4, кукурудзи – 3, сорго – 2, жита ярого – 1 і вики – 1 сорт⁷¹. Як бачимо, перелік сортів такої кількості польових культур і сьогодні не завжди можна побачити на периферійній виставці. Це ж саме можна сказати й про те, як оригінально оформлялись сільськогосподарські виставки. Так, на Диканській ярмарковій виставці наприкінці серпня – початку вересня 1886 р. особливою оригінальністю вирізнялася експозиція князя В. С. Кочубея. Замість чайних столів тут були встановлені спили величезних дубів, "на одном из которых... любопытная публика насчитывала до 120 годичных слоев" [річних кілець]. Сам павільон був прикрашений "роскошными померанцами и лимонами из теплиц владельца. Под тенью полутропических деревьев уставшая публика находила удовольствие отдыхать"⁷².

Кошти на влаштування та організацію губернських виставок надавало Міністерство державних маєтностей та губернське земство. Згодом губернські виставки повторюються чергуючись: у Полтаві (1879, 1883, 1886, 1893, 1903, 1909 рр.), у Кременчуці (1881, 1896 рр.) і в Ромнах (1880, 1884, 1899 рр.). Крім того, товариство влаштовує 23 ярмаркові виставки в повітових містах

71 Отчет о деятельности Лохвицкого Общества Сельских Хозяев от основания его до 1-го годового собрания 23-го ноября 1886 года. И годового отчет за 1886–1887 год. – Полтава: Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1887. – С. 32.

72 Журналы Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. 1886 год. – Вып. Четвертый. – Полтава: Типограф. наследн. Пигуренко, 1886. – С. 4.

і містечках Полтавської губернії, губернську насінневу виставку (1886 р.) та інші спеціальні виставки. Ярмаркові виставки були відкриті: 1881 р. – Решетилівка; 1882 р. – Решетилівка, Костянтиноград, Чутове; 1883 р. – Чутове, Лубни; 1884 р. – Драбів, Миргород, Нові Санжари, Решетилівка; 1885 р. – Чутове, Зіньків, Прилуки; 1886 р. – Зіньків, Диканька, Костянтиноград; 1887 р. – Лубни, Яготин; 1888 р. – Полтава, Лохвиця, Баришівка; 1889 р. – Опішне; 1891 р. – Пирятин.

Запланована на 1891 р. губернська виставка була відкладена на рік через неврожай, але наступна виставка, на яку губернське земство асигнувало 4 тисячі рублів, відбулась з великим успіхом у 1893 р. і отримала резонанс за межами губернії. Про відкриття цієї виставки детально розповідають "Полтавские епархиальные ведомости". Відкриття виставки відбулось 9 вересня о 10 годині. Після прибуття зі Свято-Успенського собору хресної ходи на Петровській площі (кол. площа Леніна, нині вулиця Конституції), де відбувалась виставка (частина її була розміщена у дворі й у будинку губернського земства), єпископ полтавський Іларіон здійснив освячення всіх споруд виставки. Після цього виступили губернський предводитель дворянства Сергій Євгенович Бразоль та полтавський губернатор Олексій Микитович Татищев, який оголосив про відкриття виставки. На відкритті був присутній міністр землеробства Олексій Сергійович Єрмолов, він дав високу оцінку корисній діяльності Полтавського сільськогосподарського товариства та земства у справі розвитку сільського господарства. На цій виставці працювали такі відділи: землеробства, сільськогосподарських машин та знарядь; насіння й продуктів землеробства; садівництва й лісівництва; тваринництва; кустарних промислів; продуктів сільськогосподарського технічного виробництва; наукових досліджень і громадського господарства.

Виставка 1903 р. проходила в Полтаві в міському саду (нині парк "Перемога").

Масштабною була губернська виставка, влаштована товариством, яка проходила у Полтаві з 5 по 20 вересня 1909 р. на Сінному майдані (нині квартал між вулицями Зигіна-Жовтнева, Червоноармійська-Сінна). Організатори підготували відповідне положення й програму, згідно з якими передбачалось показати 10 відділів: землеробства, садівництва й городництва, лісівництва, тваринництва (групи – конярство, велика рогата худоба, молочне господарство, вівчарство, свинарство, бджільництво, шовківництво, птахівництво (VI чергова виставка Полтавського відділу Російського товариства сільськогосподарського птахівництва), собаківництво), машинного, кустарних промислів, технічного, наукового, земського (з пожежно-страховою групою), домогосподарства. За матеріалами кустарного відділу виставки товариство видало в 1912 р. брошуру "Кустарный отдел на Полтавской с.-х. выставке 1909 года". У 1909 р. губернська управа прийняла рішення про проведення щорічних виставок-базарів насіння з метою полегшення збуту посівного матеріалу вищої якості. До складу експертної комісії виставки входили й представники Полтавського сільськогосподарського товариства. Перша виставка-базар насіння при Полтавській губернській управі влаштована восени 1910 р., як і всі наступні, вона була приурочена до засідання товариства. Слід зазначити, що з кінця дев'яностих років XIX ст., коли для товариства відкрилась можливість іншими шляхами популяризувати успіхи сільського господарства (через журнал "Хуторянин", інші видання), товариство дедалі рідше звертається до влаштування сільськогосподарських виставок.

Великого значення товариство надавало проведенню виставок-аукціонів. Вони мали галузевий напрям і в основному спрямовувалися на популяризацію каракульського вівчарства. Перша аукціонна каракульська виставка проходила в Полтаві

у вересні 1911 р.⁷⁴ На ній товариство поставило за мету підбити власний чвертьвіковий досвід каракульського вівчарства, зробивши в подальшому постійною організацію подібних зоотехнічних новацій, у яких на Півдні Росії воно було беззаперечним лідером.

Нагороди, якими Полтавське сільськогосподарське товариство відзначало на влаштованих ним виставках експонентів, складались із почесних дипломів, золотих, срібних і бронзових великих і малих медалей та дипломів до них, похвальних листів, похвальних відгуків, грошових премій (у розмірі 5, 10, 15, 20 і 25 рублів кожна) з коштів товариства, книжок на аграрну тематику, недорогих сільськогосподарських машин і знарядь, інших призів. Досить цікавим, а надто і для нашого часу, було те, що похвальний лист можна було обміняти прямо на виставці на грошову винагороду в 5 рублів, а це були досить неمالі на той час гроші для пересічних селян. Нагороди на виставках Полтавської губернії призначались Полтавським сільськогосподарським товариством як безпосередньо від себе, так і від Міністерства державних маєтностей, Вільного Економічного Товариства, Петербурзьких зборів сільських господарів, Імператорського Московського товариства сільського господарства, Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії та інших товариств і закладів, до яких зверталось Полтавське сільськогосподарське товариство з питанням про виділення нагород⁷⁵.

У свою чергу Полтавське сільськогосподарське товариство надавало свої нагороди на сільськогосподарські та інші виставки, влаштовані товариствами й закладами в різних містах Росії. Медаль, якою Полтавське сільськогосподарське товариство нагороджувало експонентів, виконана, за нашими припущен-

73 Отчет о деятельности Полтавского Общества Сельского Хозяйства. За 1911 год. – Полтава : Электр. тип. Д. Н. Подземского, 1912. – С. 21.

74 Отчет о деятельности Полтавского Общества Сельского Хозяйства. За 1910 год. Вып. I. – Полтава : Электр. тип. Г. И. Маркевича, 1911. – С. 3–4; 29–30; 43.

75 Сосновский М., Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 гг. – Полтава : Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 303.

нями, за малюнком відомого українського живописця Василя Олексійовича Волкова й у 1884 р. затверджена Міністерством державних мастиностей. Її було виготовлено на Санкт-Петербурзькому монетному дворі медальєром Петром Григоровичем Стадницьким. На лицевому боці – жанрова ідеалізована сценка із сільського життя, що зображувала три покоління: старого хлібороба, молоду селянку зі снопом та хлопчика, навколо яких розкладені гарбузи, дині, кукурудза, та підпис "П. С." (Петро Стадницький). На зворотньому боці медалі – напис: "От Полтавского общества сельского хозяйства" і дата "1865"⁷⁶. У 1884 р. замовлено й виготовлено двадцять срібних і тридцять бронзових таких медалей. У 1909 р. губернське земство започаткувало почесні нагороди: медалі (золоті, срібні та бронзові двох розмірів – великі та малі) і похвальні листи від Полтавського губернського земства. Золоті медалі товариство замовляло монетному двору, а дипломи до них – у знаменитому видавництві "Товарищество Р. Голике и А. Вильборг". Медалі, свідоцтва до них і похвальні листи вручались за кращі експонати на сільськогосподарських, кустарних та промислових виставках.

Медалями в 1909 р. були нагороджені співробітники укладеного плодового розсадника Л. П. Смирєнка. Його власника Льва Платоновича пошановано золотою медаллю за колекцію представлених плодів груш, яблунь, винограду та типовість їхніх плодів⁷⁶. Садівників згаданої установи Пилипа Івановича Литвина та Григорія Павловича Сагагу відзначено відповідно великою та малою срібними медалями за багаторічну та самовіддану працю в розсаднику⁷⁷.

Варто зазначити, що Полтавське сільськогосподарське товариство неодноразово брало участь у виставках інших губерній. Так, у 1882 р. на Всеросійській виставці в Москві Полтавське

⁷⁶ Протоколы Экспертных Комиссий Полтавской Сельско-Хозяйственной Выставки 1909 года. – Полтава: Електрич. типограф. Г. И. Маркевича, 1911. – С. 18.

⁷⁷ Там само. – С. 24.

товариство експонувало респетилівські й сокільські смушки разом з брошурою І. О. Базилевича "Про Респетилівську й Сокільську вівцю", за що одержало диплом на срібну медаль. Після закриття виставки Полтавське товариство передало експонати до музею Петровсько-Розумовської сільськогосподарської академії. На Московській всеросійській сільськогосподарській виставці 1895 р., яка мала характер виставки-музею, Полтавським товариством були представлені матеріали, що розповідали про історію, технологію вирощування, якості насіння та борошна з білоколосої пшениці, яка походила з Полтавщини й набула популярності не тільки в Росії, а й за кордоном. Експонувались насіння, колосся, солома цієї культури. Полтавське губернське земство представило на цій виставці-музеї також зразки ґрунтів із докучаєвської колекції.

На Харківській всеросійській виставці 1887 р. Полтавське сільськогосподарське товариство експонувало: колекцію насіння, зібраного товариством від місцевих сільських господарів (згодом колекція була передана до природничо-історичного музею Полтавського губернського земства); продукти дослідного поля з планом, таблицею та звітом про нього; каракульські, респетилівські та сокільські смушки, за які одержало велику срібну медаль.

У 1890 р. на насіннєвій виставці в Харкові Полтавське сільськогосподарське товариство експонувало китайське сорго, гаюлян.

У 1890 р. на прохання Херсонської земської губернської управи товариство відрядило свого представника губернського урядового агронома Павла Михайловича Дубровського для участі в роботі з експертизи експонатів цієї виставки.

На всесвітній виставці, яка проходила в 1894 р. в Санкт-Петербурзі, Полтавське сільськогосподарське товариство експонувало різноманітні фрукти і одержало похвальний відгук за "праці з організації колективного експонату".

У 1910 р. Полтавське сільськогосподарське товариство разом із сільськогосподарською дослідною станцією (дослідним

полем) і губернським земством брало участь у знаменитій Південно-Російській обласній сільськогосподарській, промисловій та кустарній виставці в Катеринославі. У науковому підвідділі сільськогосподарського відділу виставки були представлені експонати Полтавської сільськогосподарської дослідної станції й журнал "Хуторянин". Дослідне поле надало висновки експериментів із використання органічних добрив (гною) на дослідних полях. Так, жито без внесення добрива давало 111 пудів зерна (1 пуд=16,3 кг) і 287 пудів соломи, з внесенням гною – 154 пуди зерна й 349 пудів соломи; у ярої пшениці зросла врожайність зерна (з 69 пудів до 85 пудів), а кількість соломи залишилась незмінною (170 пудів).

Зацікавив відвідувачів висновок стосовно порівняння удобрення гноєм і ранньої оранки: добриво не в змозі замінити ранню оранку. Викликав інтерес також і досвід станції з вирощування кукурудзи. З огляду на це було зроблено висновок: "Культура кукурудзи в межах Полтавської губернії може проходити досить успішно". Урожайність кукурудзи, незважаючи на значні її коливання, на дослідному полі була завжди досить високою – до 250 пудів із десятини. Найбільш продуктивним був сорт "Король Филипп II". Проводились тут досліди і з травосіяння. Найбільш урожайною виявилась люцерна звичайна (в середньому 211 пудів сіна). З інших однорічних трав найкращим для півдня був могогар (284 пуди сіна або 919 пудів зеленого корму), багатий урожай давали також сорго, кукурудза "Кінський зуб", вика в суміші із житом. Досягнення Полтавського дослідного поля здобули на виставці високу оцінку.

Виставки були не тільки місцем показу набутих та впроваджених досягнень. Їх можна вважати справжньою школою допомоги творчим людям, особливо винахідникам. Ось декілька прикладів на підтвердження цього.

Так, на Полтавській сільськогосподарській виставці 1909 р. дійсний член товариства О. Г. Матісен експонував (повторно)

борону власної конструкції, яку номінували на малу срібну медаль. Але при цьому досить компетентна та фахова комісія звернула увагу на низку конструктивних недоліків борони, перш за все зубів. Усе це сприяло тому, що автор борони пообіцяв урахувати ці зауваження⁷⁸.

Майже такою ж була оцінка триніжкового культиватора Прилуцької навчальної майстерні. Комісія вважала його дуже цінним та досить недорогим знаряддям для обробітку парових полів. Та разом із цим висловила низку побажань стосовно поліпшення, конструкції особливо закріплення лап⁷⁹.

На згаданій виставці були відзначені й дуже цінні натуралістичні роботи, які в подальшому стали класичними для багатьох поколінь дослідників різних напрямків і до сьогодні не втратили свого значення. Ідеться про монографію тодішнього учасника виставки, інженера-гідротехніка Євгена Володимировича Оппокова "Речные долины Полтавской губернии". Її було визнано "...видатною науковою працею, яка заснована на особистих дослідженнях губернії..."⁸⁰ Комісія присудила їй золоту медаль, високо пошанувавши працю майбутнього академіка ВУАН та ВАСГНІЛ, одного з фундаторів української гідрології.

МОДЕРНІЗАЦІЯ ТВАРИННИЦЬКОЇ ГАЛУЗІ

Значне місце в діяльності товариства займала організація з'їздів сільських господарів, присвячених спеціальним галузям. Це питання варто розглянути в руслі його діяльності в царині тваринництва й рослинництва. Вівчарство було на Полтавщині традиційною галуззю тваринництва. Саме тут народною селекцією були створені такі цінні локальні групи овець

78 Протоколы Экспертных Комиссий Полтавской Сельско-Хозяйственной Выставки 1909 года. – Полтава: Электрич. типограф. Г. И. Маркевича, 1911. – С. 31.

79 Там само. – С. 31.

80 Полтавская с.-х. выставка // Хуторянин. – 1909. – № 38. – С. 1286.

як сокільська й решетилівська, смушок яких користувався великим попитом. Разом із цим у великих панських господарствах набуло розвитку тонкорунне вівчарство⁸¹.

Товариству належить вагомий внесок у розвиток як грубововняного, так і тонкорунного вівчарства не тільки Полтавської губернії, а й інших губерній Півдня Росії. Ще в шістдесятих роках ХІХ ст., коли в губернії дуже було поширене тонкорунне вівчарство, товариство почало працювати над створенням племінного розплідника та школи вівчарів. У той час стояло питання про заснування в губернії об'єднання з поліпшення тонкорунного вівчарства Південної Росії⁸². Та, на жаль, нам не відома його подальша доля. Знаємо лише те, що така робота активно проводилась товариством. Його члени провели в 1880 і 1881 рр. два з'їзди вівчарів та боніторів, розпочали вивчення місцевих порід – решетилівської й сокільської – та здійснили дослід з покращення грубововняного вівчарства шляхом схрещування з каракульськими вівцями.

Із цією метою за 25 років (починаючи з 1888 р.) Полтавське сільськогосподарське товариство спорядило вісім експедицій до Бухари, звідки було вивезено майже дві з половиною тисячі племінних овець на суму близько 100 тисяч рублів. При цьому товариство працювало не тільки в інтересах своїх членів чи господарів Полтавської губернії, але й для сільських господарів інших губерній півдня й південного сходу Російської імперії. Із зазначеної кількості півтори тисячі голів потрапили в господарства Бессарабської, Таврійської, Херсонської, Катеринославської, Харківської та інших губерній. Поява там чистокровних каракульських отар привела до великих успіхів мети-

81 Якименко М. А., Нагаєвич В. М. Історія розвитку тваринництва Полтавщини ХІХ–ХХ ст. – Полтава, 2007. – С. 123–148.

82 Прибавление ко II-му выпуску 1867 года сельскохозяйственного сборника: проект учреждения при Полтавском сельскохозяйственном обществе товарищества для улучшения тонкорунного овцеводства в Южной России. – Полтава: Типограф. братьев Н. и П. Пигуренко, 1867. – 26 с.

зації. Така цілеспрямована, багаторічна й наполеглива робота товариства в зазначеній царині сприяла тому, що ще в 1895 р. в Полтавській губернії розпочалося страхування овець. При цьому губернія була єдиним у Російській імперії регіоном, де проводився цей вид страхування⁸³.

На початку дев'яностих років ХІХ ст. товариство здійснило анкетне дослідження каракульського вівчарства. У 1895 та 1896 рр. за завданням товариства професор М. П. Чирвинський провів експедиційне обстеження каракульських і грубововняних отар Полтавської та інших південних губерній⁸⁴. Тоді ж Микола Петрович виступив із пропозицією про організацію в межах губернії низки парувальних пунктів, розплідників, наукових засад годівлі⁸⁵. У 1897 р. знову-таки за завданням Полтавського сільськогосподарського товариства відомий російський бонітор І. Л. Друлев провів експедиційне обстеження каракульських отар з метою вивчення вовни, смушок і шкурок овець. Ці показники засвідчили перевагу каракульських овець над місцевими породами.

Про надання роботі з каракульськими вівцями наукового характеру висловився на засіданні товариства у 1908 р. й професор А. Є. Зайкевич. Він, зокрема, запропонував, щоб Полтавське губернське земство в заповіданому йому маєтку Бойко в Гадяцькому повіті зосередило всіх племінних каракулів, де б під керівництвом досвідченого фахівця провело спостереження за їх утриманням і годівлею. Лише після такого дослід, на думку Анастасія Єгоровича, можна було б робити практичні рекомендації. На жаль, ці слухні пропозиції знаного фахівця не були втілені в життя⁸⁶.

83 Рудик С. Становлення ветеринарної справи на Полтавщині (ХІХ ст. – початок ХХ ст.). – К., 2015. – С. 98.

84 Деятельность сельскохозяйственных обществ // Хуторянин. – 1897. – № 12. – С. 158.

85 И-кий. Полтавское с.-х. общество // Хуторянин. – 1908. – № 46. – С. 848.

86 Журналы Полтавского Общества Сельского Хозяйства. За 1907 год. – Полтава: Электрич. типограф. Г. И. Маркевича, 1908. – С. 163.

У 1911 і 1912 рр. товариство влаштувало в Полтаві аукціонні каракульські виставки, проводячи одночасно наради з господарями-каракулеводами. У 1912 р. проведено експедиційне обстеження великих каракульських отар Полтавської, Таврійської, Катеринославської, Бессарабської, Херсонської та Харківської губерній, результатом чого стала видана в 1914 р. товариством праця класика зоотехнії, професора Харківського ветеринарного інституту Михайла Федоровича Іванова "Каракулеводство на Юге России. Опыт зоотехническо-экономического исследования" (з малюнками тварин, 200 сторінок тексту). У згаданій монографії автор наголошує на тому, що товариство провело величезну роботу, затративши багато енергії та значних коштів, зробивши тим самим усе можливе для розвитку каракульництва й поліпшення вівчарства не тільки на теренах Полтавської губернії, а й усього півдня Російської імперії. Це дало поштовх для наукових досліджень з утримання та годівлі каракульських овець, які з 1912 р. почали проводитись на Полтавській сільськогосподарській дослідній станції. Ці дослідні розраховані передусім на дрібних господарів, адже на той час подібних наукових розробок у Росії ніхто не робив. Науковці станції вирішили з'ясувати молочність вівці, порівняти її з молочністю кіз. При цьому ставилось питання вивчення впливу різних кормів на молочність овець; використання пасовищного корму порівняно зі стійловими кормами, а також інші, не менш важливі питання. Усе це закладало наукові півалини ведення вівчарства.

Відомо, що, починаючи з XIV ст., Полтавщина завжди вважалась "найбільшим кінським базаром" півдня Росії й була основним постачальником коней для кавалерії. Іноді в губернії для цих потреб закуповувалось за раз до 1000 верхових коней. У цілому поголів'я коней було зосереджене в 419 панських маєтках. Так, з 30 кращих кінських заводів із загальним поголів'ям 3565 голів, двадцять п'ять розводили верхові породи,

три – рисисті й два – місцевих коней верхового типу⁸⁷. Тому не дивно, що в 1895 р. здорожання вирощування ремонтного коня та занепад селянського конярства примусили товариство скликати перший спеціальний з'їзд конезаводчиків і конярів Полтавської губернії, за пропозицією якого було засноване постійне бюро з'їздів конезаводчиків, що складалось із представників конезаводчиків (по одному з кожного повіту Полтавської губернії)⁸⁸. Очолив бюро палкий пропагандист та прекрасний знавець конярства полковник Павло Андрійович Фетисов – управляючий Полтавської конюшні Державного конезаводства. Крім нього, до бюро входили ще 15 осіб, серед них такі відомі діячі конезаводства, як Костянтин Павлович Башкирцев (Полтавський повіт), Григорій Євгенович Бразоль (Зіньківський повіт), Микола Григорович Редькін (Костянтиноградський повіт), Василь Федорович Русинов (Лохвицький повіт), Іван Миколайович Леонтович (Лубенський повіт), Микола Миколайович Устимович (Хорольський повіт) та інші. Серед останніх виділялась постать Миколи Борисовича Щербатова, одного з блискучих знавців конярства світового рівня. Починаючи з 1896 р., його постійно запрошували експертом на всі найбільші виставки конезаводчиків Росії. У 1911 р. він єдиний був запрошений у ролі експерта на Міжнародну виставку до Лондона. Згодом його призначили управителем Державного конезаводства Росії.

У наступні роки з'їзди конезаводчиків періодично повторювались, а розробка заходів із розвитку конярства перейшла до постійного бюро з'їздів конезаводчиків. У 1896 р. в результаті діяльності довідкового конезаводського бюро запропоновано для продажу близько 300 голів коней різних порід. Коневоди неодноразо-

87 Рудик С. Становлення ветеринарної справи на Полтавщині (XIX ст. – початок XX ст.). – К., 2015. – С. 13.

88 Якименко М. А., Нагаєвич В. М. Історія розвитку тваринництва Полтавщини XIX–XX ст. – Полтава, 2007. – С. 70–94.

во обговорювали питання про поліпшення робочих якостей коня. На основі даних, одержаних на виставках, товариство дійшло висновку, що найпершим матеріалом для покращення породи місцевого робочого коня є представники арденської породи (чистокровний арденський гірський кінь). Сприяти розведенню, збереженню й удосконаленню племінного й поліпшеного користувального коня повинен був також Полтавський відділ Спілки конезаводчиків і коневодів півдня Росії, створений у серпні 1917 р.

Для покращення відгодівлі та збуту свиней Полтавське сільськогосподарське товариство у вісімдесятих роках XIX ст. запросило до Полтавської губернії спеціаліста департаменту для надання консультацій із відгодівлі свиней та організувало на Полтавській сільськогосподарській дослідній станції проведення відповідних дослідів. Запроваджуючи ці досліді, товариство не уявляло, що візьме на себе місію першопроходця у такій важливій галузі, яка й сьогодні має загальнонаціональний пріоритет. Саме на початку XX ст. в дослідях із відгодівлі свиней були поставлені завдання щодо з'ясування ефективності кормів (люцерна, кукурудза, картопля, ячмінь, гарбузи тощо) для підвищення продуктивності різних порід свиней порівняно з місцевими свинями та їхніми гібридами. У 1902 р. організовано поїздку сільських господарів Полтавської губернії (по одному з кожного повіту) для вивчення лондонського та інших закордонних ринків.

Крім того, за допомогою повітових сільськогосподарських товариств і земств засновано 21 племінний пункт із биками симментальської породи для поліпшення місцевої худоби (на 10000 рублів, одержаних від уряду за сприяння Імператорського Московського сільськогосподарського товариства). 26 січня 1911 р. при товаристві відкрито постійну комісію з тваринництва, яка складалась із фахових спеціалістів і господарів, зацікавлених у цьому питанні⁸⁹. Очолив комісію князь Микола Бо-

⁸⁹ Отчет о деятельности Полтавского Общества Сельского Хозяйства. За 1911 год. – Полтава : Электрич. типограф. Д. Н. Подземского, 1912. – С. 17.

рисович Щербатов – прихильник розвитку племінного тваринництва, його великий знавець і власник кращих не тільки в Полтавській губернії, а й у всій Росії племінних господарств.

Комісія ставила собі за мету планове вивчення стану різних галузей тваринництва губернії з метою удосконалення місцевого тваринництва. Головний акцент робився на питаннях поліпшення свинарства та скотарства завдяки раціональній годівлі та догляду за тваринами⁹⁰.

Голова та члени комісії вважали, що досягнути цього можливо лише шляхом проведення дослідів, особливо у великих зразкових тваринницьких господарствах. Досліді були проведені на початку 1911 р. за участі практикантів, відряджених до місцевих фахівців із тваринництва. Цікаво й те, що досліді із показової годівлі проводились у низці селянських господарств. Комісія організувала місцеве відділення Харківської племінної книги великої рогатої худоби.

У 1888 р. на прохання президента товариства Д. К. Квітки Міністерством землеробства і державних маєтностей до Полтави відряджений спеціаліст із молочної справи, завідувач казенної пересувної маслоробні Володимир Степанович Рибаків. Він знайомив полтавських господарів із більш досконалими способами виготовлення масла й виробництва деяких видів французьких сирів, вирощування телят, відгодівлю та догляд за худобою. Цікавий факт наведено в некролозі на смерть В. С. Рибаківа. Член товариства В. Я. Дем'яно, описуючи заслуги В. С. Рибаківа, який за 11 років обслужив 20 господарств Полтавської губернії, зазначав: "До 1889 р. в Полтаві, за твердженнями старожилів, не було вершкового масла, тоді як зараз його можна придбати в кожній бакалійній крамниці, міста Полтавської губернії мають на своїх базарах масло, сир бакштейн і брі з економій, навчених В. С. Рибаківим". Після закриття в 1899 р.

⁹⁰ Отчет о деятельности Полтавского Общества Сельского Хозяйства. За 1911 год. – Полтава : Электрич. типограф. Д. Н. Подземского, 1912. – С. 17.

Міністерством землеробства казенної пересувної маслоробні В. С. Рибаків працював (до раптової смерті в 1902 р.) інструктором зі скотарства й молочної справи з прикомандируванням до товариства. Володимир Степанович винайшов маслосімейку, якій дав назву "Полтавка", за неї він неодноразово одержував нагороди на сільськогосподарських виставках різних років у Гадячі, Зінькові, Кременчуці, Миргороді, Пирятині та Хоролі. Маслосімейки "Полтавка" користувались великим попитом на ринку, серійно виготовляли їх у Диканській економії Кочубеїв. У 1910 р. в удови В. С. Рибаків для бібліотеки товариства були придбані книги з питань тваринництва на загальну суму 25 рублів.

Значну увагу більшість сільськогосподарських товариств приділяла поліпшенню стану тваринництва й птахівництва. Для цього розбудовувалась мережа парувальних пунктів. Вони були неоднаковими залежно від виду та повіту. У Полтавській губернії їх нараховувалось досить багато. Найменшою була щільність парувальних пунктів овець, а найбільшою (у 51% товариств) – великої рогатої худоби.

В окремих повітах місцеві товариства надавали пріоритетне значення розвитку менш важливих галузей тваринництва, наприклад кролівництву. Що ж до останнього, то в Роменському повіті вторинна галузь тваринництва набула значного розвитку через те, що місцеве товариство безкоштовно надавало селянам молодих кролів.

Певну увагу товариство приділяло розвитку козівництва в губернії. Було створено відділ Російського товариства козівництва, який займався питаннями придбання кіз за кордоном та забезпечення ними господарів.

Довгі роки Полтавська губернія була лідером у Російській імперії з розвитку птахівництва. Майже половина пташиного м'яса вивозилась з губернії за кордон⁹¹. Розвиток цієї галузі

був пов'язаний із ефективною племінною роботою, яка проводилась у господарствах членів товариства. Нагадаємо, що в економії графині Є. І. Милорадович утримували чотири породи качок та курей, китайських гусей та цесарок. Ще більш багатий породний склад мало племінне господарство П. М. Малами. Загальнодержавну славу цьому репродуктору принесли тулузькі гуси. Крім них, тут розводили індиків, качок, курей та цесарок.

Цікаво, що популяризація галузі перебувала під контролем Полтавського відділу Російського товариства сільськогосподарського птахівництва⁹². До його складу входили Д. К. Квітка, П. І. Гриневич, П. М. Дубровський, О. О. Іллічевський, П. М. Малама, Ю. Ю. Соколовський та багато інших згаданих раніше осіб. Члени відділу виступали з цікавими доповідями та лекціями, організовували виставки та аукціони-продажі птахів різних порід. Усе це сприяло тому, що Полтавське дослідне поле в 1909 р. вирішило розпочати дослідження з птахівництва: вивчати культурні та місцеві породи курей, їхню м'ясистість та яйценосність, раціональні засади утримання та розведення.

ІНТЕНСИФІКАЦІЯ ЗЕМЛЕРОБСТВА ТА РОСЛИННИЦТВА

Товариство зробило значний внесок у розвиток землеробства губернії. Обговоренню цих питань була присвячена більша частина його засідань та лівова частка друкованих праць. Важливі результати в галузі рільництва одержані не тільки на Полтавському дослідному полі, а згодом – станції, а й широким колом господарів-практиків і популяризаторів сільськогосподарських знань.

91 Полтавский Отдел Российского Общества Сельско-Хозяйственного Птицеводства. Отчет за 1907 год. – К.: Типограф. С. В. Кульженко, 1908. – 60 с.

92 Труды Полтавского Общества Сельского Хозяйства за 1910 год. Вып. I. – Полтава: Электрич. типограф. Г. И. Маркевича, 1911. – С. 21.

Велику увагу товариство приділяло розвитку тютюнництва, яке було популярним у північно-західних повітах губернії. Протягом двадцяти років (1883–1904) проведено сім з'їздів тютюнників (у Полтаві, Ромнах, Лохвиці), а також порушено низку клопотань, спрямованих на охорону інтересів місцевого тютюнництва. Товариство допомагало місцевим тютюнникам у справі розведення сортів турецького та американського тютюну, постачало їм насіння.

Узагалі ж керівництво товариства та його агрономічні структури уважно ставились до всіх новинок у рослинництві. На підтвердження цього наведемо лише один приклад стосовно такої нової для того часу культури, як соя. Уже 1882 р. її насіння експонували на Константиноградській ярмарковій сільськогосподарській виставці господарств, власниками яких були члени товариства⁹³. Тоді ціна насіння сої була значно вищою, ніж ціна насіння гороху та бобів. Уже через рік на Полтавській сільськогосподарській виставці 1883 р. експонувалось не тільки насіння сої, а й олія, яку також представили господарства членів товариства⁹⁴.

Так пропаганда нової культури сприяла зацікавленості в її використанні. Особливо захопився цим член-кореспондент товариства технолог В. П. Гіляранський. Він навіть написав і видав брошуру "Монографія китайського гороха *Soja hispida*"⁹⁵. Крім цього, у 1884 р. зробив повідомлення про сою на засіданнях товариства, де розповів про свої дослідження з переробки її насіння для отримання хліба, масла, кави. В. П. Гіляранський закликав своїх колег придивитися до сої, адже вона, на його думку, "богатая будущность"⁹⁶. У кінці XIX ст. в Росії почалась активна пропаганда різних сортів сої, завезених із Китаю агрономом І. Є. Овсінським. Оголошення про реалізацію цього насін-

93 Константиноградская ярмарочная сельскохозяйственная выставка (отчет, читанный в заседании 24-го октября 1882 года Секретарем Общества В. П. Фурдуевым) [Отд. оттиск]. – 13 с.

94 Полтавская Сельско-Хозяйственная Выставка 1883 года. Отчет секретаря Полтавского с.-х. общества В. П. Фурдуева. – Полтава: Типограф. Н. П. Пигуренко, 1883. – С. 78.

95 Журналы Полтавского Сельскохозяйственного Общества. 1884 год. – Вып. первый. – Полтава, 1884. – С. 25.

ня активно друкував протягом 1899 р. журнал "Хуторянин". Його редакція розтлумачила читачам переваги сої над іншими культурами, особливості її біології та агротехніки⁹⁶. Разом із цим часопис товариства розіслав підписчикам насіння сої (по 80–90 насінин у пакеті) для впровадження цієї нової для тих часів культури⁹⁷. Як робили це отримувачі насіння, автори не встановили, а те, що соєю зацікавились великі землевласники, передусім члени товариства, відомо. Адже в цьому ж 1899 р. великі партії насіння сої Овсінського чорної стала пропонувати Піщано-Балясенська економія князя В. С. Кочубея⁹⁸. З тих пір її почали вирощувати в багатьох поміщицьких господарствах.

У 1914 р. товариство створило маточник-розсадник із насінництва кормових культур. Для цього в селі Горбанівка у маєтку І. А. Фетисова (почесний член товариства) було арендовано на десять років 100 десятин землі. Очолив маточник-розсадник директор дослідної станції, член правління товариства С. Ф. Третьяков.

Восени 1916 р. при товаристві сільського господарства відкрито Насіннєве бюро, яке в 1917 р. видало "Краткий каталог кормовых, огородных и цветочных семян" (№ 1, весна 1917 г.). У ньому зазначалось, що бюро планує реалізовувати насіння, вирощене тільки під контролем товариства, адже воно може гарантувати чистоту сорту та його схожість. Того року бюро придбало насіння у відомих насіннєвих господарствах губернії: баштанні – в І. І. Маклакова, городні – у К. Б. Лук'яновича й Д. М. Богаєвського.

ОРГАНІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Варто окремо зупинитись на організації в Полтаві школи садівництва, яку товариство розглядало як перший і найважливі-

96 От редакции // Хуторянин. – 1899. – № 23. – С. 222.

97 Хуторянин. – 1899. – № 13. – С. 220.

98 Там само. – 1899. – № 43. – С. 663.

ший крок у розвитку цієї галузі. У 1889 р. товариство порушило питання перед губернським земством про створення школи садівництва. Земство до вибору місця для майбутнього навчального закладу залучило саме товариство. На екстреному засіданні 6 грудня 1889 р. його правління запропонувало обрати ділянку, яка знаходилася б поблизу дослідної станції, мала старий плодовий сад та територію для створення великого розсадника фруктових і лісових порід дерев з метою одержання економічного зиску як для школи, так і для міста. Таким вимогам відповідав сад І. Гуссона на Павленках, який і придбало губернське земство для школи. 8 вересня 1895 р. Полтавська школа садівництва та городництва II розряду була відкрита для перших 30 учнів⁹⁹. Навчальний план школи передбачав підготовку досвідчених садівників, які вивчали не лише садівництво і городництво, а й бджолярство, хмелярство, шовківництво, знайомились із лозоплетінням та столярним ремеслом. Курс навчання тривав три роки (не враховуючи тримісячного підготовчого курсу із жовтня по грудень) з обов'язковим річним перебуванням на практиці в садовому господарстві. Попечителем школи став президент Полтавського сільськогосподарського товариства Д. К. Квітка⁹⁹. У роки Першої світової війни заклад (на той час Полтавське нижче училище садівництва) організувало для інвалідів війни короткочасні курси (із садівництва й городництва, парникових робіт, сушіння й консервування плодів та овочів). Курсантам безкоштовно надавалось приміщення та харчування.

Завдяки зусиллям товариства в Полтавській губернії були засновані нижчі сільськогосподарські школи: у Лубнах, с. Жабки Лохвицького повіту, Кобеляках, Золотоноші, а також школа плодівництва та городництва в с. Велика Павлівка Зіньківського повіту.

⁹⁹ Михайлюк О. І. Нижчі та середні сільськогосподарські освітні заклади Полтавщини в XIX – на початку XX ст. – К. : Нора-прінт, 1999. – 16 с.

Керівництво товариства першим порушило клопотання про організацію на Полтавщині вищого аграрного навчального закладу. Спеціальне рішення із цього питання було прийняте ще 10 грудня 1894 р. за доповіддю М. Г. Кулябко-Корецького¹⁰⁰. У цьому ж році А. П. Шимков за власною ініціативою подав на розгляд Полтавських губернських зборів 30-го скликання записку про необхідність відкриття в Харкові вищого сільськогосподарського навчального закладу, який повинен був стати центром навчання студентів усієї чорноземної смуги Росії. Ця записка була досить об'ємною та аргументованою. Після розгляду товариством її направили на розгляд земельних зборів. Його члени з розумінням поставились до пропозиції, але висловились за те, щоб інститут був відкритий не в Харкові, а в Полтаві. Навесні 1909 р. правління товариства виступило з ініціативою увічнення 200-річчя Полтавської битви відкриттям агрономічного інституту імені Петра Великого. Саме про це на засіданні відділення садівництва 6 серпня 1909 р. нагадав губернський агроном Ю. Ю. Соколовський, зробивши спеціальну доповідь, яку закінчив словами, що згаданий навчальний заклад повинен називатись "Петровським" і обов'язково мати у своєму складі садово-городнє відділення¹⁰¹. Через рік товариство запропонувало відкрити в губернії агрономічний інститут імені династії Романових. На засіданні 25 вересня 1913 р. товариство вирішило створити особливу комісію під орудою президента А. П. Шимкова, яка разом із представниками міста повинна була розглянути питання щодо можливості відкриття вищого навчального закладу в Полтаві¹⁰². Усі ці зусилля, на жаль, були мар-

¹⁰⁰ Кулябко-Корецький Н. Г. Об устройстве в городе Полтаве высшего сельско-хозяйственного учебного заведения // Журналы засед. Полтав. С.-Х. О-ва. За 1894 г. Полтава, 1895. – № 3–4. – С. 1–15.

¹⁰¹ Труды Отделения Садоводства Полтавского Общества сельского хозяйства за 1908, 1909 и 1910 годы. – Полтава : Электрич. типограф. Г. И. Маркевича, 1911. – С. 75.

¹⁰² О. Ш. Полтавское общество сельского хозяйства // Хуторянин. – 1913. – № 40. – С. 1051–1052.

ними, хоча вони стимулювали суспільну думку і привели до відкриття сільськогосподарських вишів у Воронежі та Саратові. Остання спроба була зроблена восени 1916 р. Тоді правління товариства разом із керівництвом губернського земства намагалось вирішити питання про переведення в Полтаву із Царства Польського Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва, але марно. Цей уславлений вищий навчальний заклад перевели до Харкова (нині це Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва).

ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА

Окремо слід зазначити те, що під впливом Центрального товариства і його повітових філій та відділень у губернії почали стрімко виникати сільськогосподарські товариства малого району. Узагалі ж перше подібне товариство в Російській імперії створене ще в 1847 р. в Ліфляндській губернії¹⁰³. Але через низку обставин кількість таких товариств до 1898 р. була незначною.

Перші подібні товариства в Полтавській губернії виникли в 1902 р. в Гадяцькому та Полтавському повітах. Згодом цей процес набрав стрімких обертів, і вже на 1 січня 1914 р. товариств малого району (разом із повітовими товариствами) було 307¹⁰⁴. За їх кількістю Полтавська губернія посідала перше місце серед усіх губерній Російської імперії. Ці товариства згаджені працювали з Центральним товариством та його повітовими філіями, перш за все в царині поширення сільськогосподарських знань. Для цього проводились різноманітні читання та бесіди, надавались консультації, організовувались курси, конкурси, виставки,

103 Зенченко Т. В. Мало-районные Сельско-Хозяйственные общества Полтавской губернии. Под. ред. Ю. Ю. Соколовского. – Полтава: Изд-во журн. "Хуторянин", 1914. – С. 5.

104 Там само. – Приложения. – С. 1–24.

відкривались книгозбірні, безкоштовно роздавались інформаційні листки та книжки, журнал "Хуторянин" та його "Календарь". Технічні новачки отримували нагороди. Із перелічених заходів особливою популярністю користувались виставки. Деякі з них відвідувало до 10 тисяч чоловік. Зазвичай, у кожному відділі виставки брало участь 5–25 експонентів, які представляли 10–40 експонатів. Найбільше їх було у відділах рослинництва, конярства, великої рогатої худоби, а менше – у відділах сільськогосподарських машин і знарядь, технічних виробництв, бджолярства. Виставки проходили у святковій атмосфері: грали оркестри і навіть ставилися спектаклі, як це практикувалось у Роменському повіті¹⁰⁵.

Велике значення для селян мали екскурсії. У середньому було по 13 чоловік у групі, яку обов'язково супроводжував один з агрономів або секретарів товариства. Найбільшою популярністю користувались екскурсії до Полтавської сільськогосподарської дослідної станції. Екскурсантам показували й інші установи: школу садівництва та музей губернського земства. Наведемо один красномовний приклад. Виступаючи на засіданні економічної ради Лубенської повітової земської управи (18 червня 1912 р.), її агроном В. Д. Харченко розповів про свою поїздку із селянами повіту (67 чол.) до Полтавської сільськогосподарської дослідної станції. При цьому він зазначив: "Екскурсією залишились дуже задоволені..., уважав би за необхідне організовувати такі екскурсії частіше. Завдяки їм піднімається віра в агрономію"¹⁰⁶. Досить багато екскурсій припадало на Роменське дослідне поле та його виставкові показові ділянки¹⁰⁷.

105 Там само. – С. 95.

106 Протоколы Заседания Экономического Совета [Лубенской уездн. земск. управы] в 1912 г. – Лубны: Типограф. т-ва "И. Золотницкий Б. Левитанский", 1913. – С. 71.

107 Зенченко Т. В. Малорайонные Сельско-Хозяйственные Общества Полтавской губернии. Под. ред. Ю. Ю. Соколовского. – Полтава: Изд-во журн. "Хуторянин", 1914. – С. 95.

Особливо слід відзначити просвітницьку роль показових господарств, садів, городів і навіть пасік. У 1914 р. в губернії зареєстровано 504 показові ділянки, 154 показові поля, 14 показових садів та 4 показових пасіки¹⁰⁸. З метою пропаганди люцерни як цінної кормової культури в Оржицькій волості Лубенського повіту насінням, виданим товариствами малого району, у 1913 р. закладено 49 показових ділянок. Для них земством або товариством відпускалися ще й мінеральні добрива за зниженими розцінками або ж зовсім безкоштовно¹⁰⁹. Тоді ділянка мала статус дослідно-показової, спрямованої на те, щоб селяни обов'язково утримували 1–2 голови великої рогатої худоби.

На показових городах проводилась популяризація наукового ведення овочівництва на підставі впровадження чотирипільної сівозміни на противагу стихійному веденню селянами цієї прибуткової справи¹¹⁰.

Разом з введенням нових сільськогосподарських культур, поліпшенням технологій їх вирощування велике значення надавалось технічному озброєнню рослинництва. Насамперед це стосується облаштування прокатних пунктів сільськогосподарських машин і знарядь. Найбільше значення серед них мали рядкові сівалки, зерноочисні машини й знаряддя для обробки ґрунту: плуги, лемешники для лущення стерні, культиватори, різні типи борін та котки. Великий попит на пунктах прокату мали куколевідбірники, а також оприскувачі. На прокатних пунктах були різні збиральні машини, навіть рідкісні для тих часів кукурудзяні молотарки¹¹¹. Важливим є те, що преференції на прокат техніки надавались членам сільськогосподарських товариств, їх заохочували також і тим, що вони могли сплачувати значно меншу плату за користування знаряддями порівняно з особами, які не входили до складу товариства.

108 Зенченко Т. В. Мало-районные Сельско-Хозяйственные Общества Полтавской губернии. Под. ред. Ю. Ю. Соколовского. – Полтава: Изд-во журн. "Хуторянин", 1914. – С. 101.

109 Там само. – С. 106.

110 Там само. – С. 108.

111 Там само. – С. 113.

Уся фахова пропаганда з рослинництва була пов'язана з діяльністю агрономічної комісії товариства. Вона створена для підготовки агрономічних нарад, а також для розробки спеціальних питань, які передавались на її розгляд. До складу комісії входили всі агрономи, які мешкали в Полтаві та були членами товариства або його штатними співробітниками. Отже, агрономічна комісія являла собою потужне зібрання професіоналів, які вирішували різноманітні важливі питання.

Велику роль у просвітницькій діяльності товариства відіграла комісія з організації тимчасових сільськогосподарських курсів. Створена в 1910 р., вона об'єднувала всіх лекторів сільськогосподарських курсів товариства. Її очолював президент товариства, який разом із секретарем керував цією комісією¹¹². Комісія висловила проти запропонованої секретарем товариства О. О. Іллічевським ідеї про організацію в різних містах губернії систематичних читань з окремих галузей сільського господарства з переїздом лекторів від міста до міста. Було вирішено, що систематичні курси будуть проводитися з найголовніших галузей сільського господарства. Місцем їх перебування визначили Полтаву, а термін проведення – 6 тижнів. Сільськогосподарські курси мали чітку спрямованість і вперше були організовані в 1912 р. на губернському рівні, а вже згодом – на повітовому та сільському рівнях. Лекції читали кваліфіковані фахівці, перш за все такі відомі, як директор сільськогосподарської дослідної станції С. Ф. Третьяков, її колишній очільник – губернський агроном Ю. Ю. Соколовський, інспектор сільського господарства В. М. Дяков, голова відділення садівництва товариства П. П. Ганько, фахівці дослідної станції: ентомолог М. В. Курдюмов, зоотехнік О. П. Бондаренко, метеоролог В. Є. Дебогорій-Макрієвич та інші провідні спеціалісти-

112 Отчет о деятельности Полтавского Общества Сельского Хозяйства. За 1911 год. – Полтава: Электрич. типограф. Д. Н. Подземского, 1912. – С. 20.

аграрії, члени товариства. За необхідності для читання лекцій на сільськогосподарських курсах запрошували й інших співробітників. Коли до програми курсів були включені лекції про характеристики та стан природи Полтавської губернії, то їх протягом 1913–1915 рр. читав завідувач природничо-історичного музею Полтавського губернського земства М. Ф. Ніколаєв. Додатком до його лекцій були цікаві та змістовні екскурсії музеєм¹¹³.

Така виважена й цілеспрямована робота мала позитивні наслідки, особливо для слухачів із сільської глибинки. Ось як оцінив навчання на курсах селянин І. Даценко з Миргородського повіту. Завдяки набутим знанням він зміг суттєво поліпшити власні луки, підвищити їхню продуктивність. У своєму відгуку про роботу курсів І. Даценко писав: "Тепер я вірю, що ці вчені люди є лікарями для землі й що вони говорять правду"¹¹⁴.

Відомо, що товариство активно сприяло розвитку кустарних промислів. Перш за все воно опікувалось навчальними майстернями, особливо рукодільними та ткацькими. Усе це дозволяло знайти їхнім членам додатковий заробіток, а головне, що дуже важливо, роботу взимку. Крім названих вище, були й інші майстерні – кошикові та столярні. На засіданні товариства 31 жовтня 1901 р. відомий полтавський історик, етнограф, краєзнавець Лев Васильович Падалка виступив із доповіддю про способи сприяння збуту кустарних виробів та про заснування при Полтавському сільськогосподарському товаристві губернської кустарної комісії.

Отже, бачимо, що діяльність товариства була надзвичайно багатопрофільною та різноманітною.

У 1915 р. Полтавському товариству сільського господарства виповнилось 50 років. У доповіді О. О. Іллічевського, зробленій на

¹¹³ Зимние сельско-хозяйственные курсы Полтавского общества сельского хозяйства // Хуторянин. – 1914. – № 10. – С. 302.

¹¹⁴ Даценко И.А. Из сообщений хлеборобов. Мой луг // Хуторянин. – 1915. – № 32. – С. 698–699.

загальних ювілейних зборах товариства 29 вересня 1915 р., зазначалось: "До початку теперішньої війни дві з установ – дослідна сільськогосподарська станція й щотижнева сільськогосподарська газета "Хуторянин" – досягли помітного розвитку й загального визнання і являють собою міцно усталені заклади, здатні самі по собі утримувати життя товариства на відомій висоті й приваблювати до себе увагу діячів на агрономічній ниві". Президент товариства А. П. Шимков запропонував тоді відзначити ініціатора створення товариства С. В. Кочубея розміщенням його портрета в залі засідань товариства. Правління товариства в цей день висловило подяку О. О. Іллічевському за змістовну доповідь і представило його кандидатуру до відзначення почесною нагородою.

АДРЕСНО-АРХІТЕКТУРНО-ЧАСОВІ КОМПОНЕНТИ ТОВАРИСТВА

Велику зацікавленість істориків аграрної науки та краєзнавців викликає питання місцерозташування товариства та дата припинення його діяльності. Встановлено, що в 1865–1907 рр. (протягом 42 років) завдяки клопотанням губернського предводителя дворянства князя Миколи Олександровича Долгорукова засідання товариства проходили безкоштовно у будинку Полтавського дворянського депутатського зібрання (Олександрівська площа, 37, нині вул. Жовтнева, 31). Це був громадський і культурний центр Полтави, де вирішувались питання ведення родовідних книг, прийому та виключення з дворянського стану, зарахування дітей дворян до навчальних закладів, призначення пенсій дворянам тощо. У 1913 р. тут ушановували Гаврила Державіна, у 30-х рр. XIX ст. в будинку Дворянського зібрання працювала перша в Полтаві громадська бібліотека, попечителем якої був Микола Цертелєв – фольклорист, один із перших дослідників і видавців української народної поетичної творчості. У різні роки тут концертували Модест Мусорг-

ський, Антон Рубінштейн, Петро Чайковський, Олександр Скрябін, Сергій Рахманінов, Федір Шаляпін, виступали Марія Башкирцева та Іван Бунін, Михайло Глінка набирав талановитих хлопчиків для Петербурзької придворної співочої капели. У 1920–1941 рр. діяв клуб працівників радянських установ імені Карла Маркса та Центральна міська наукова бібліотека. Тепер тут розміщується кінотеатр імені І. П. Котляревського та низка різних установ.

Будинок – пам'ятка архітектури національного значення, побудований у стилі російського класицизму за типовим проектом архітектора Матвія Казакова. У роки Другої світової війни споруду було зруйновано. Відбудована 1947 р., вона має де-що змінений фасад, зокрема втрачений скульптурний декор: між колонами портика знаходились дві алегоричні фігури муз, вази з ліпними гірляндами та маскаронами. На трикутному фронтоні збереглося зображення старовинного герба Полтави (на інших будинках ансамблю Круглої площі фронтони до цього часу прикрашені радянською символікою).

29 вересня 1865 р. в приміщенні Полтавського дворянського зібрання відбулося перше засідання членів товариства в присутності місцевих дворян-землевласників, які з'їхались на губернські дворянські збори. На них було обрано керівні органи товариства. Через відмову С. В. Кочубея, першим президентом став його брат Л. В. Кочубей, а першим віце-президентом – С. В. Кочубей.

У цьому будинку товариству відводилось три кімнати. Детальний опис інтер'єрів приміщень товариства знаходимо в "Исторических записках о деятельности Полтавского сельскохозяйственного общества с 1865 по 1887 гг.", складених секретарем товариства Василем Олександровичем Тихомировим. Велику залу, де проходили засідання товариства, прикрашав портрет Л. В. Кочубея, виконаний "римским живописцем Сла-га Gio", з написом "Князь Лев Викторович Кочубей, основа-

ЗАСТУПНИЦІ ТА ОРГАНІЗАТОРИ ПОЛТАВСЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА

Велика княгиня
Олена Павлівна

Велика княгиня
Катерина Михайлівна

Ковалько
Семен Миколайович

КЛАСИКИ АГРАРНОЇ НАУКИ –
ПОЧЕСНІ ЧЛЕНИ ПОЛТАВСЬКОГО
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА

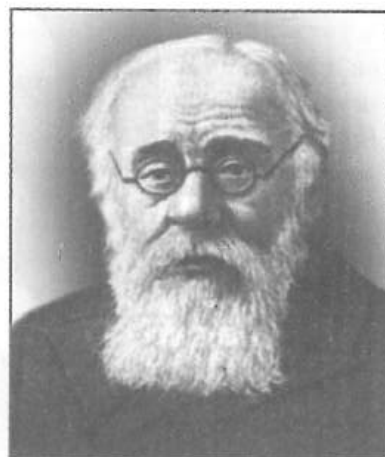
Докучаєв
Василь Васильович

Зайкевич
Анастасій Єгорович

Прянишников
Дмитро Миколайович

Стебут
Іван Олександрович

ВИДАТНІ ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ЧАСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ І УКРАЇНСЬКОЇ
НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ – ВИХІДЦІ З РІЗНИХ
ВІДДІЛІВ ТА ВІДДІЛЕНЬ ПОЛТАВСЬКОГО
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА

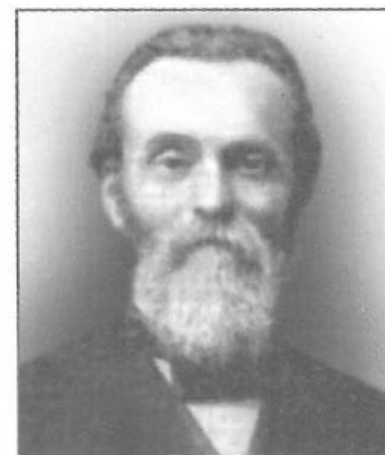
Лизогуб
Федір Андрійович

Мартос
Борис Миколайович

Туган-Барановський
Михайло Іванович

Чижевський
Павло Іванович

АКТИВНІ СПІВРОБІТНИКИ ВІДДІЛЕНЬ
ТА ПІДРОЗДІЛІВ ПОЛТАВСЬКОГО
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА

Василенко
Віктор Іванович

Курдомов
Микола Васильович

Мясоедов
Григорій Григорович

Самбікін
Михайло Митрофанович

ВЧЕНІ, ВІДЗНАЧЕНІ ЗОЛОТОЮ МЕДАЛЛЮ
ТОВАРИСТВА "ЗА ТРУДЫ ПО ОПЫТНОМУ ДЕЛУ"

Трет'яков
Сергій Федорович
(1910 р.)

Маньковський
Костянтин Григорович
(1912 р.)

Прянишников
Дмитро
Миколайович
(1915 р.)

Роздєственський
Борис Миколайович
(1911 р.)

Франкфурт
Соломон Львович
(1913 р.)

**ДОСЛІДНІ УСТАНОВИ,
ЗАСНОВАНІ ПОЛТАВСЬКИМ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМ ТОВАРИСТВОМ**

Метеорологічна станція. Старий хутір, 1897 р.

*Квартира помічника директора та лабораторія.
Пізніше – ентомологічний відділ Полтавської сільськогосподарської дослідної станції*

Полтавська сільськогосподарська станція (сучасний вигляд)

ПОЛТАВСКАЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ
ОПЫТНАЯ СТАНЦИЯ – ПЕРВОЕ В СТРАНЕ
ПОСТОЯННО ДЕЙСТВУЮЩЕЕ ОПЫТНОЕ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ.
ОСНОВАНА В 1884 ГОДУ
ПО ИНИЦИАТИВЕ ПОЛТАВСКОГО
ОБЩЕСТВА СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА
ПРИ УЧАСТИИ ПОЛТАВСКОГО
ГУБЕРНСКОГО ЗЕМЕТВА.
В РАЗРАБОТКЕ ПРОГРАММЫ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТАНЦИИ
И ПРОВЕДЕНИИ ИССЛЕДОВАНИЙ
ПРИНИМАЛИ УЧАСТИЕ:
ВЕРНАДСКИЙ В. И.
ДОКУЧАЕВ В. В.
ЗАЙКЕВИЧ А. Е.
ИЗМАЙЛЬСКИЙ А. А.
КОСТЫЧЕВ П. А.
СТЕБУТ И. А.

*Меморіальна дошка
на честь відкриття
Полтавської сільськогосподарської
дослідної станції*

ЖУРНАЛ "ХУТОРЯНИН", ЙОГО ВИДАВНИЦТВО ТА КНИЖКОВИЙ СКЛАД

ХУТОРЯНИНЪ

ЖУРНАЛЪ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАГО ОБЩЕСТВА ПОЛТАВСКОЙ ГУБЕРНІИ

Выпускъ Восточнаго Южннхъ Сельскихъ Хуторянъ.

СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ

23-го Мая № 1. 1896 года.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА

"ХУТОРЯНИНЪ"

Журналъ 1) распространяетъ на общественой формѣ с.-х. жизнь провинціальнаго и потребности сельскихъ хуторянъ Полтавской и соседнихъ съ нею губерній; 2) служитъ органомъ для взаимнаго общенія сельскихъ хуторянъ и с.-х. обществъ Полтавской губерніи, и 3) доставляетъ населенію современныя свѣдѣнія о главнѣйшихъ хлѣбопріобрѣтеніи и начинаніяхъ правительства, вместе и с.-х. обществъ изъ области народнаго хозяйства.

Главными условіями для доставленія гдѣ-либо корреспонденціи являются: изданіе и общедоступность языка.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА:

за годъ 2 руб. за полг. 1 руб.

Перший номер журналу, 1896 р.

ПРИНИМАЕТСЯ ПОДПИСКА

--- На ---

ХУТОРЯНИНЪ

на вторую половину 1897 года.

Программы 1) Правительственныя распоряженія и извѣстія. 2) Дѣятельность мѣстныхъ сельско-хозяйств. обществъ, хуторянъ и отдѣленій. 3) Статьи на сельскомъ хозяйствѣ, примѣхъ, земледѣліи и торговлѣ, экономическія и техничскія. 4) Хроника, статистико-документальное сообщеніе и корреспонденція. 5) Сельско-хозяйственныя и экономическія дѣятельности земскихъ учреждений. 6) Библиографія и обзоръ сельско-хозяйственнаго и агрономическаго литературы. 7) С.-х. фельетоны. 8) Сѣть и мѣла извѣстія. 9) Вопросы и статьи. 10) Торгоныя извѣстія. 11) Обзоры и извѣстія о погодахъ. 12) Объявленія.

Задачи газеты: 1) распространять на общественой формѣ с.-х. жизнь провинціальнаго и потребности сельскихъ хуторянъ Полтавской и соседнихъ съ нею губерній; 2) служить органомъ для взаимнаго общенія сельскихъ хуторянъ и с.-х. обществъ Полтавской губерніи, и 3) доставлять населенію современныя свѣдѣнія о главнѣйшихъ хлѣбопріобрѣтеніи и начинаніяхъ правительства, вместе и с.-х. обществъ изъ области народнаго хозяйства.

Главными условіями для доставленія гдѣ-либо корреспонденціи являются: изданіе и общедоступность языка.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА:

за годъ 2 руб. за полг. 1 руб.

Оголошення про підписку на журнал, 1897 р.

Книжный складъ "Хуторянина"

г. Полтава, Пушкинская, 65,

имѣетъ богатый подборъ изданій по сельскому хозяйству, кооперации и естествознанію.

На складъ имѣются всѣ изданія Державина, Порецкого, Соболевскаго, Аглицкаго, Ткачевскаго, Ситникова, Хуторянъ, общества сельскаго хозяйства, Императорскаго Россійскаго общества агрономовъ и ин. друг. изданій.

ЗАКАЗЫ ИСПОЛНЯЮТСЯ

БЫСТРО и АККУРАТНО.

СКЛАДЪ

Вареть на себя доставленіе с.-х. книгъ на любой случай.

Списки поступающихъ на складъ новинъ печатаются на страницахъ журнала "Хуторянина".

подробный каталогъ складу

исполняетъ всѣхъ видовъ и формъ работы, быть изданнымъ.

СКЛАДЪ ПРИНИМАЕТЪ ПОДПИСКУ

НА

газеты и журналы.

СКЛАДЪ ПРОСИТЪ МАДАТЕЛЕЙ

прислать всѣ свои книги, журналы, и газеты, чтобы быть изданнымъ.

Изъ отдѣла книгъ могутъ быть изданы всѣ книги, журналы и газеты.

Книжковий склад журналу, 1914 р.

Полтавское общество сельского хозяйства.

ИЗДАТЕЛЬСТВО ПРИ ЖУРН. "ХУТОРЯНИНЪ"

Издательство при редакціи журн. "Хуторянина" организовано въ 1919 г. такъ какъ Полтавское общество сельскаго хозяйства приняло въ убѣжденіи, что истинныя потребности въ Россіи не могутъ быть удовлетворены издѣлкомъ столичными издательствами. Въ главѣ издательства находится редакціонный комитетъ журн. "Хуторянина", состоящий изъ представителей агрономическаго персонала Полтавской опытной станции, губернскаго земства и агрономическаго департамента земледѣлія.

Въ 1914 предложено выпустить целый рядъ новыхъ изданій.

Списки публикуются въ журналѣ "Хуторянина".

Видавництво при журналі, 1914 р.

В РЕДАКЦИИ "ХУТОРЯНИНЪ"

ПРИНИМАЮТСЯ

ПОЖЕРТВОВАНІЯ ВЪ ПОЛЬЗУ

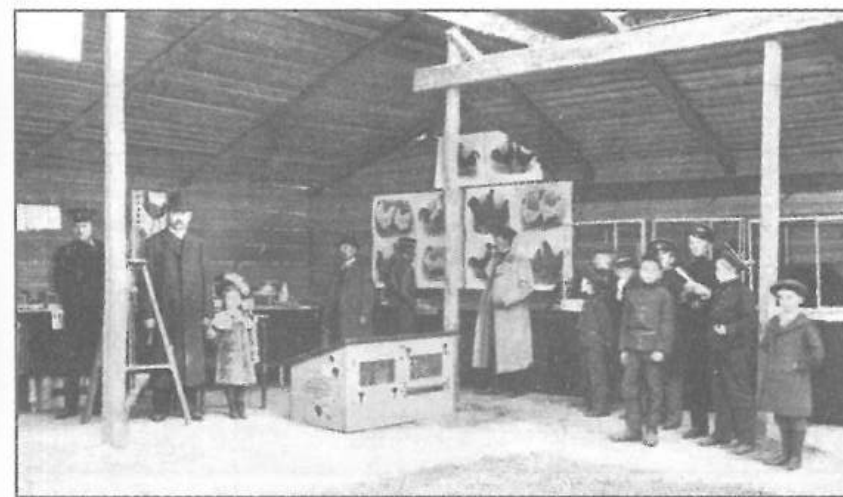
ПОСТРАДАВШИХЪ ОТЪ НЕУРОЖАЯ.

Одна з благодійнихъ об'яв журналу, 1898 р.

ВИСТАВКИ, ВЛАШТОВАНІ ПОЛТАВСЬКИМ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМ ТОВАРИСТВОМ

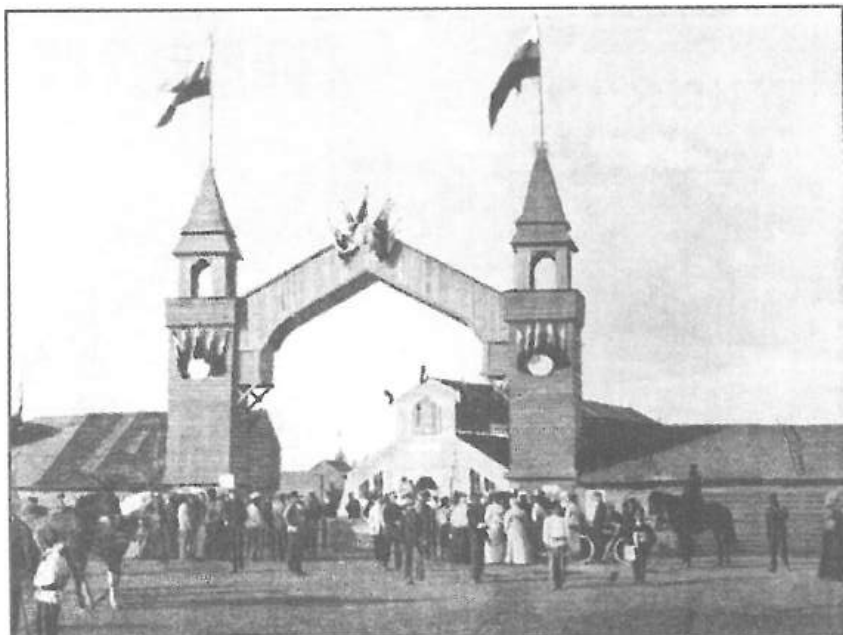

Загальний вигляд території Полтавської с.-г. виставки, 1893 р. (фото Й. Ц. Хмелевського)

Полтавські школярі – екскурсанти виставки птахівництва, 1907 р.

ВИСТАВКИ, ВЛАШТОВАНІ ПОЛТАВСЬКИМ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМ ТОВАРИСТВОМ

Полтавська сільськогосподарська виставка, 1909 р.
Головний вхід (фото Ю. Ю. Соколовського)

Полтавська сільськогосподарська виставка, 1909 р.
Павільйон кустарної промисловості (фото Ю. Ю. Соколовського)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОГО
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА
У ЦАРИНІ ТВАРИННИЦТВА

ОБЪЯВЛЕНИЕ.

Побуждаемое многими запросами читателей, а также теми соображениями, что наши издания были карикатурными статьями, издаваемыми Президентом Мачоко, делаемые что Закарийяне непространство четырехкратного карикатурного общества сильно

Правленіе Полтавскаго Общ. Сельскаго Хозяйства
опредѣляетъ на 1898 годъ

ОБСЕДАНІЮ ВЪ ВУХАРУ
ДЛЯ ПРИОБРѢТЕНІЯ
КАРАКУЛЬСКИХЪ ОВЕЦЪ
НА ПЛЕМЯ

Защедіи снстонтъ въ томъ случаѣ, если въ 1-ю февралѣ 1895 года число головъ овецъ, на которыхъ производится учтеніе въ хозово, будетъ не менѣе 200. Настоян Провіе не проситъ доказывать получеіе шкуръ, ПОСЫЛАЮТЪ СЪ ПРІСЫЛКОЮ ЗАЯВЛЕНІО о посылке чина головъ, адресу ихъ въ Подолу, Провіе Подольскаго Общства Сельскаго Ховіе.

Валы собраны номинала на 200 тысяч. Прямые пригласить хозяев легкой публики и внести причитающиеся суммы, например, по расчету: 25 руб. за барана, столько же за козлу, 30 руб. за овца и 45 руб. за агненок (они будут выбираться по возможности по одному пригласить).

Оголошення про каракульську експедицію товариства, 1898 р.

Правленіе Полтавскаго Общества
сельскаго хозяйства
ПРЕДЛАГАЕТЪ

гг. подписчиков на каравальских овец,
воспитать извести подписных денег
на беззачинное или чужое топорь

по расчёту 35 руб. барань, 30 руб. матка и 45 руб. матка съ ягнёнкомъ. Г.г. подписчики благо-
волятъ обозначить поше ягнётъ и указывать ста-
цию приёма животныхъ по пути: Петропавл., ст.
Владикавказск. ж. д.—Ростовъ—Полтава.

Заследили выхаживать в Бугору в конце февраля.
Выпознание предприятия поручается кандидату сель-
ского хозяйства П. О. Тушанку, бывшему уполномочен-
ным обществу по заседаниям 1894 и 1895 гг.
Животных будут выданы по жребью.
Адрес: Полтава. Приложение Полтавского Обще-
ства Сельского Хозяйства. 3—3.

Запрошення купувати
каракульських овець, 1898 р.

О Д Ъ Н И Д Е Й І Я, ВЪСТАНУЩЕ ЮЩЕГО-РЕКОМАНДО ЖИВОТНОВОДСТВА

Полтавское Общество Сельского Хозяйства.

VIII-я экспедиція въ Бухару

для закупки племен- **ОВЕЦЪ** скармливается въ
ныхъ каракульскихъ дивартъ 1910 г.

Подписка принимается до 1-го февраля 1910 г.

Полтавскимъ Общ. Сельскаго Хозяйства
НЕМЕДЛЕННО ПО ПОЛУЧЕНИИ ЗАПРОСОВЪ.

Оголошення
про каракульську
експедицію товариства,
1910 р.

БУДІВЛІ В ПОЛТАВІ,
У ЯКИХ У РІЗНІ РОКИ РОЗМІЩУВАЛОСЬ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ТОВАРИСТВО

Полтавське
дворянське
депутатське
зібрання
(1865 – 1907 рр.)

Полтавське
губернське
земство
(1908 – 1910 рр.)

Власна будівля
товариства
по вул. Пушкіна, 53
(сучасний вигляд)
(1911 – 1920 рр.)

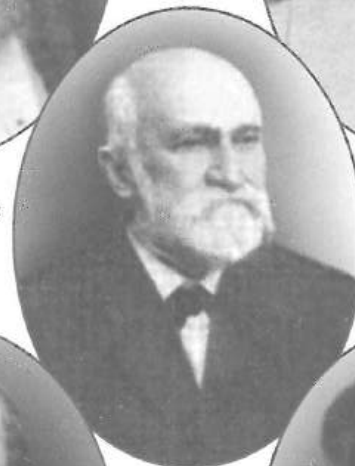
ПРЕЗИДЕНТИ ПОЛТАВСЬКОГО
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА

Кочубей
Лев Вікторович

Кочубей
Сергій Вікторович

Шимков
Андрій
Петрович

Квітка
Дмитро Костянтинович

Ганько
Павло Петрович

ВИЩЕ-ПРЕЗИДЕНТИ ПОЛТАВСЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА

Милорадович
Єлизавета Іванівна

Ізмаїльський
Олександр Олексійович

Дубровський
Павло
Михайлович

Малама
Павло Миколайович

Устимович
Прокопій Андріанович

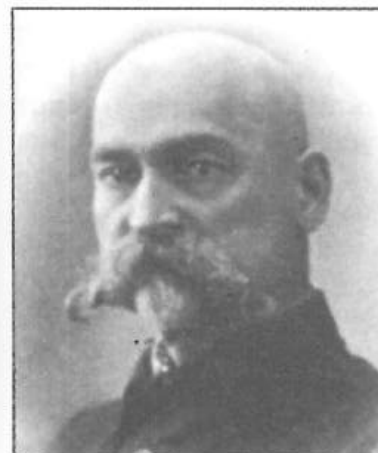
СЕКРЕТАРІ ПОЛТАВСЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА

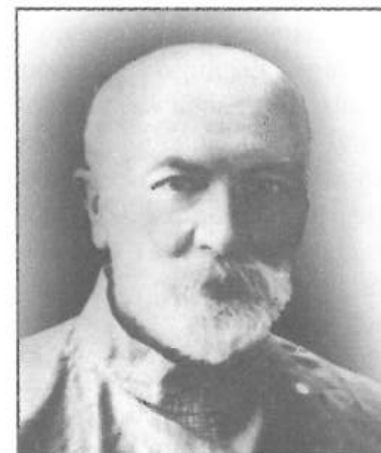
Гейдук
Федір Іванович

Вернер
Костянтин Антонович

Тушкан
Павло Федорович

Іллічевський
Олімпій Олександрович

ДИРЕКТОРИ ПОЛТАВСЬКОГО ДОСЛІДНОГО ПОЛЯ ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СТАНЦІЇ

Черепанін
Борис Петрович

Дяков
Микола Васильович

Соколовський
Юрій Юрійович

Трет'яков
Сергій Федорович

Глава 1. ПОЛТАВСЬКЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ТОВАРИСТВО...

тель и первый президент Полтавского с. х. Общества, открытого в 1865 году". У другій кімнаті розміщувались бібліотека й канцелярія. Основу бібліотеки складали книги та різні видання, подаровані Львом і Сергієм Вікторовичами Кочубеями. Значна кількість видань була надана департаментом землеробства й сільськогосподарської промисловості та членами товариства. Цінним надбанням бібліотеки був повний альбом з усіх видів тваринництва, альбом тварин до праці О. І. Роде й К. Есбейна та низка інших раритетів. У 1893 р. підготовлено каталог бібліотеки, яка тоді нараховувала 3700 томів. У третій, музейній, кімнаті зберігались землеробські знаряддя, серед них – моделі сільськогосподарських машин, які передала товариству скасована палата державних маєтностей, колекції насіння й комах. Музей експонував також прилади: динамометри – простий і самописний, англійську пурку, мікроскоп системи Гартнака, астролябію.

У 1907 р. постало питання про переїзд установ товариства до новозбудованого приміщення Полтавського губернського земства. На засіданні товариства 21 березня 1907 р. його президент Павло Іванович Гриневич доповів про особисті переговори з цього питання з губернською земською управою. Тоді правління товариства ухвалило просити губернську земську управу відвести під приміщення товариства дорадчу кімнату при залі засідань і прохідну в залі засідань, для редакції "Хуторянина" – дорадчу кімнату першого поверху та надати можливість користування їдальнею для засідань товариства і його установ. Правління просило також про надання приміщення для служителя товариства та влаштування окремих полиць на складі земських видань чи в земській бібліотеці для "Хуторянина" та інших праць товариства. Стосовно бібліотеки товариства, то правління визнало за можливе прийняти пропозицію управи про її розміщення у вестибюлі нижнього поверху (при їдальні земського дому). Але ці плани згодом були змінені. Так, у звіті Полтавської губернської земської управи за 1908 р.

повідомляється про ремонт флігеля (двоповерхового) на садибі, яка була придбана земством у господарів Бобрицьких для розміщення служб Полтавського сільськогосподарського товариства. Садиба Бобрицьких виходила на Петровський майдан (нині вул. Конституції) і на Ново-Миколаївський спуск (тепер вул. Леніна). Вхід до правління та редакції журналу "Хуторянин" був із Ново-Миколаївської вулиці. Товариство, як зазначено в "Памятной книге Полтавской губернии на 1910 год", знаходилося за адресою: "Петровская пл., усадьба губ. Земства, д. бывш. Бобрицкой, ход с Н. Николаев. ул."

Відведене губернським земством для товариства приміщення виявилось замалим. От чому на засіданні його правління 24 березня 1910 р. обговорювалось питання про купівлю власної садиби. У грудні цього ж року для потреб товариства придбана садиба (з будинком і флігелем) Горсалько-Гайдарової по вул. Пушкінській, 55 (нині вул. Пушкіна, 53). За цією адресою працювала редакція часопису "Хуторянин", а з 1914 р. – і друкарня журналу. Як зазначено у звіті про діяльність товариства за 1913 р., купівля та будівництво коштувало товариству 39973 рублі, у тому числі 19973 рублі витрачено готівкою й 2000 рублів – позика. Тільки на влаштування при цьому будинку "спеціальної аудиторії" (зали) було витрачено 7000 рублів. У цьому приміщенні, розрахованому на 100 осіб, проводились зібрання членів товариства, з'їзди, сільськогосподарські курси. Зала була облаштована механічними шторами для затемнення вікон, електричною вентиляцією, проєкційними приладами тощо. У вищезгаданому звіті зазначається: "Те, що аудиторія курсів та канцелярія товариства знаходяться в одному приміщенні, дозволяє краще використовувати роботу персоналу товариства, який обслуговує також і зимові курси". Для компенсації таких значних витрат товариство частину свого приміщення здавало квартирантам. Так, у тому ж 1913 р. від квартирантів на рахунок товариства надійшло 1433 рублі. Головний будинок товариства з підвалом, цокольним поверхом і двома

надземними поверхами зберігся до нашого часу. До пожежі у вересні 1943 р. використовувався як гуртожиток для студентів деревооздоблювального технікуму. У 1950 р. – відбудований із збереженням майже первісного вигляду для гуртожитку Облбудтресту. У 1993–2000 рр. тут знаходилась адміністрація акціонерного товариства ПМК-64 (пересувна механізована колона), нині – ТОВ ВВ "Квінд" (автотранспортні послуги, будівельні роботи тощо), а також кафе-їдальня "Старе місто". Відомо також, що короткий період у 1911–1912 рр., під час ремонтних робіт (капітальний ремонт будинку з пристосуванням його до установ товариства й побудова між будинком і флігелем спеціальної аудиторії із залом засідань та приміщенням для бібліотеки) на садибі товариства, його правління знаходилося у мебльованих кімнатах "Континенталь" (Пушкінська вулиця, 43, будинок Рашкова; до нашого часу не зберігся).

Більшість сільськогосподарських товариств, які діяли в Російській імперії, припинили свою діяльність після жовтневого перевороту. Що ж до Полтавського, то авторами знайдені матеріали, які підтверджують його діяльність у 1918 р. За щоденниковими записами В. І. Вернадського 6 березня 1918 р., перебуваючи в Полтаві, учений відвідував сільськогосподарське товариство, користувався його книгозбірнею¹¹⁵. Обмірковуючи можливість створення в Полтаві товариства природолюбів, Володимир Іванович радився з керівниками товариства – президентом А. П. Шимковим та секретарем О. О. Іллічевським, які надали йому необхідні поради¹¹⁶. Варто зазначити, що у липні цього ж року А. П. Шимков іде у відставку.

З'ясовано, що багато членів Полтавського сільськогосподарського товариства продовжили діяльність у Полтавському товаристві любителів природи, заснованому в березні 1918 р. за ініці-

115 Вернадский В. И. Дневники 1917–1921: Октябрь 1917 – январь 1920. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 55.

116 Там само. – С. 230–231.

ативи В. І. Вернадського¹¹⁷. У списку членів цього культурно-просвітницького та наукового товариства значаться прізвища дійсних членів Полтавського сільськогосподарського товариства: Євген Петрович Ганько, Олімпій Олександрович Іллічевський, граф Микита Ростиславович Капніст, Володимир Сергійович Кияницін, Костянтин Борисович Лук'янович, Сергій Георгійович Семенченко, Емілій Євгенович Трепке, Сергій Федорович Третьяков, Андрій Петрович Шимков, Дмитро Осипович Ярошевич, а також членів-кореспондентів цього товариства: Костянтин Лукич Вербецький, Яків Кіндратович Імшенецький, губернський інструктор із бджільництва Євфимій Євменович Фисун. Останній виступив на засіданні товариства 30 березня 1918 р. з пропозицією збереження в одному з передбачених заповідників пасіки з колодочних вуликів, які незабаром можуть зникнути¹¹⁸.

У журналі позачергових Полтавських губернських земських зборів 22–23 квітня 1918 р. вміщено виступ гласного Роменського повіту Х. І. Саливона з повідомленням про придбання для товариства сільськогосподарських знарядь. Відомо, що 15 червня 1918 р. відбулося спільне засідання членів Полтавського сільськогосподарського товариства, Полтавського товариства любителів природи та Полтавського союзу агрономів, присвячене пам'яті померлого 27 травня того року директора Полтавської сільськогосподарської дослідної станції С. Ф. Третьякова. Крім цього, знайдено лист від 10 грудня 1918 р. на бланку товариства сільського господарства за підписом секретаря товариства О. О. Іллічевського до Полтавського товариства любителів природи з пропозицією останньому скористатися приміщенням товариства сільського господарства для проведення засідання 15 грудня 1918 р. В особовій справі О. О. Іллічевського значиться, що на посаді секретаря

117 Документи з історії Центрального Пролетарського Музею Полтавщини: Зб. док. / Упоряд. Супруненко О. В. – Уклад. публ., док., приміт.: Кигим С. Л., Кондратенко Т. К., Коротенко В. В. та ін. – Полтава, 1992. – С. 1–24.

118 Там само. – С. 36.

товариства сільського господарства він перебував до 1920 р. Своє приміщення в 1919 р. сільськогосподарське товариство надавало для проведення зборів членів Полтавського товариства "Ліга порятунку дітей". Про це свідчить оголошення в газеті "Известия Полтавского Совета рабочих депутатов" від 8 березня 1919 р. Існує припущення, що Полтавське товариство сільського господарства діяло до кінця 1919 р., до остаточного встановлення в Полтаві радянської влади. На це, зокрема, указує запис видатного полтавця письменника Володимира Галактіоновича Короленка у своєму щоденнику за 28 липня 1919 р.: "Узяли 5 чоловік, співробітників сільськогосподарського товариства, у тому числі Аню Імшенецьку та Попова. Для чого все це? Молоді люди надіслали записку: "Нас ведуть на Київський вокзал, щоб розстріляти"¹¹⁹.

Спадкоємцем Полтавського сільськогосподарського товариства слід вважати Полтавське сільськогосподарське наукове товариство, головою якого в 1922 р. обрано Віктора Івановича Сазанова, на той час директора та завідувача відділів рільництва та селекції Полтавської сільськогосподарської дослідної станції. На базі товариства, яке збиралося за старою адресою – вул. Пушкінська, 55, у 1922–1923 рр. діяла Полтавська філія Сільськогосподарського вченого (наукового) комітету України. 5 грудня 1921 р. Полтавський губземвідділ передав новоствореному об'єднанню приміщення, наукове устаткування, майно та бібліотеку з фондом понад 14 тисяч примірників сільськогосподарських книг та періодичних видань колишнього Полтавського сільськогосподарського товариства. Відомо також, що після 1918 р. в Полтаві діяв Союз сільськогосподарських кооперативів під запозиченою в Полтавського сільськогосподарського товариства назвою його друкованого органу – "Хуторянин", члени якого восени 1920 р. були піддані репресі-

119 Короленко В. Щоденник (1917–1921). Листи з Полтави. Листування з М. Горьким. Котляревський і Мазепа. – К.: Аконті, 2011. – С. 218.

ям. Навесні 1921 р. його реорганізували на губсельсекцію при губспілці. Але це вже були інші інституції, з іншою історією...

Настали нові часи. Їхні характерні ознаки – жорсткі адміністративні методи, відсутність будь-якої ідеї самоорганізації та самоврядування (саме на їхній основі будувалась діяльність товариства). Дуже влучно характеризував ці суспільні зміни академік В. І. Вернадський: "Машина комуністична діє прекрасно, воля величезна – але думка зупинилась і зміст її мертвий"¹²⁰. Крім цього, Володимир Іванович зазначав: "Усе знищується в корені вибором людей. Вибирають благонадійних, а не талановитих і знаючих. За цих умов невдача майже безперечна"¹²¹. Хіба ж могло існувати товариство в таких умовах? Подальше життя повністю підтвердило думки В. І. Вернадського!

¹²⁰ Вернадский В. И. Письма к сыну // Родина. – 1990. – № 7. – С. 84.

¹²¹ Там само. – С. 86.

Глава 2

ПЕРШОПОСТАТІ ПОЛТАВСЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА ТА ЇХНІ ГРОМАДСЬКО-СОЦІАЛЬНІ ПОРТРЕТИ

Ряд за рядом яснять імена.

Петро Ребро.

ПРЕЗИДЕНТИ ТОВАРИСТВА

Історія діяльності Полтавського сільськогосподарського товариства в 1865–1920 рр. – одна з найяскравіших сторінок української аграрної науки та виробництва. З моменту свого створення у вересні 1865 р. товариство виступало організатором і лідером сільськогосподарської галузі однієї з найпотужніших у хліборобському відношенні губерній як Російської імперії, так згодом і незалежної Української держави.

Ідея виникнення такого самоврядного професійного структурованого об'єднання виникла в середовищі полтавського дворянства, переважну більшість якого становили великі землевласники. Саме вони увійшли до числа організаторів та розбудовників товариства, управлінська вертикаль якого вибудовувалась різними особистостями. Та головними серед них, найбільш колоритними та цілеспрямованими залишались президенти. Про їхнє життя та діяльність збереглися різні дані як за повнотою інформації, так і за обсягом доступного матеріалу. Та скільки б ми не мали такого ресурсу, увесь він, на нашу думку, вартісний та важливий, адже раніше ніде не викладався. Навіть сьогодні, відзна-

чаючи 150-річчя від дня заснування товариства, нам бракує об'єктивної та повної характеристики його головних постатей. Саме з такої інформації, на наш погляд, і складається розуміння успіхів, яких досягло товариство за роки свого існування.

Незаперечний інтерес становить походження, фаховий та майновий стан перших осіб товариства. Щоправда, теперішній стан вивчення джерел не дає змоги одержати вичерпні відомості. Нами встановлено, що за походженням 85,71% президентів товариства – дворяни, які належали до старовинних родів, решта – 19,29% – походили з родів козацької старшини. Цікаво й те, що ніхто з очільників товариства не мав спеціальної фахової сільськогосподарської освіти. Натомість 57,14% здобули блискучу військову освіту. При цьому вони закінчили по декілька училищ та військових академій. Вражає й те, що 42,86% з осіб, які керували товариством, були з технічною освітою. При цьому вони вирізнялись як здібні фізики та математики з аналітичним складом розуму. Особливо це стосується Д. К. Квітки та А. П. Шимкова.

Формально весь склад вищого керівництва товариством складався із землевласників (100%), але лише близько половини з них (43%) були великими володарями земельних маєтностей. Крім того, вони мали племінні господарства-репродуктори чистокровних порід сільськогосподарських тварин. Передусім це були кінні заводи. Це стосується Л. В. Кочубея, С. В. Кочубея та А. І. Заборинського.

Символічно й те, що найбільш знакові постаті управлінської вертикалі товариства належали до керівництва великими банками (28,6%), передусім земельним та селянським (Д. К. Квітка, П. І. Гриневич).

Отже, із наведеної характеристики бачимо, що президенти товариства були цілеспрямованими та раціональними у своїх діях особистостями. Саме з їхньою громадською та науково-практичною діяльністю пов'язаний поступ діяльності товариства, упро-

вадження нових, на той час досить прогресивних, методів не тільки організаційного, а й технологічного характеру. Усе це з дотриманням хронології та коротких біографічних даних, а також розповідями про найбільш знакові звершення кожної особистості наведено в представлених характеристиках.

Отже, бачимо, що в становленні та розбудові товариства його президенти відіграли ключову роль. Цей процес проходив поступово, але кожний із президентів вніс у цю справу свою децицію. Імена деяких президентів стали дуже відомими (Л. В. Кочубей, С. В. Кочубей, Д. К. Квітка, А. П. Шимков), імена інших слід більше висвітлювати на сторінках спеціальної літератури (А. І. Заборинський, П. І. Гриневич, П. П. Ганько). Але всі вони – носії нових ідей самоврядності товариства. От чому пам'ять про них повинна бути гідно увічнена нащадками.

Кочубей Лев Вікторович (1810–1890), із старовинного роду Кочубеїв, таємний статський радник, князь¹²². Син першого міністра внутрішніх справ Російської імперії Віктора Павловича Кочубея. Великий землевласник, у володінні якого були зразкові розплідники симментальської молочної худоби, арденських коней, тонкорунних овець, свиней. Племінні ферми свиней беркширської породи з його господарств входили до числа 4 кращих у Полтавській губернії, де їхнє поголів'я було найбільшим у Російській імперії. Від 1828 р. на військовій службі, проявив себе як сміливий та рішучий офіцер, отримав державні нагороди та подяки. Вийшовши у відставку (1837 р.), деякий час був ревізором судових установ Центральної Росії. У подальшому – предводитель дворянства Полтавської губернії (1853–1859 рр.), голова Полтавського комітету з поліпшення побуту поміщицьких селян. За дорученням Великої княгині

122 Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами. – Х. : Изд-во "САГА", 2009. – С. 98.

Олени Павлівни отримав пропозицію з організації Товариства землевласників Полтавської губернії для вирішення питань, пов'язаних із наданням волі та влаштуванням селян¹²². Саме воно й стало Полтавським сільськогосподарським товариством, першим президентом якого Кочубей був обраний одноголосно¹²³. Обіймав цю посаду з 29 вересня 1865 р. по 20 липня 1878 р. Запросив 18 вересня 1866 р. на посаду ученого секретаря товариства Ф. І. Гейдука – професійного організатора багатьох цікавих проектів, якого утримував власним коштом¹²⁴. Активно підтримував книгозбірню товариства. Запропонував видати його праці (27 лютого 1866 р.)¹²⁵. Таке видання – "Сельскохозяйственный сборник: Земледельческий журнал" – вперше побачило світ у 1867 р. Його випуск здійснювався за власний кошт Кочубея¹²⁶. Виступив із дуже важливими та вікопомними аграрними ініціативами. У 1866 р. першим у Полтавській губернії виписав чистокровних корів симментальської породи з їхньої батьківщини – Швейцарії¹²⁷. Цим поклав початок розведенню цієї молочно-м'ясної породи. Здійснив перехід до сільськогосподарського конярства, замінюючи волів кіньми арденської породи або їхніми гібридами з місцевими кіньми¹²⁸. Сприяв вирощуванню в Полтавській губернії люцерни та еспарцету (1867 р.), а також упровадженню системи економічних заходів із розведення тютюну (1867 р.). Відомий іншими важливими ініціативами, а саме: створенням стада чистокровних меринів

123 Сосновский М., Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 гг. Издание Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. – Полтава: Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 98.

124 Там само. – С. 98.

125 Там само. – С. 104.

126 Тихомиров В. А. Историческая Записка о деятельности Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества с 1865 г. по 1887 г. – Полтава: Типограф. наследн. Н. Пигуренко, 1887. – С. 180.

127 Полтавская Сельско-Хозяйственная Выставка 1883 г. Отчет Секретаря Полтав. С.-Х. О-ва В. П. Фурдуева. – Полтава: Типограф. Н. Пигуренко, 1883. – С. 10.

128 Там само. – С. 16.

(1867 р.); заснуванням ферми для ведення сільськогосподарських досліджень (1867 р.)¹²⁹. Першим у Полтавській губернії висловився за те, щоб орендна плата за землю становила 6% від її вартості¹³⁰. Ініціював проведення губернських сільськогосподарських виставок. У 1869 р. виїхав за кордон, через що робота товариства припинилась аж до липня 1878 р. За цей час разом із братом С. В. Кочубеем та деякими землевласниками заснував Кременчуцький комерційний банк, статут якого затверджено 23 вересня 1872 р. Згодом банк відкрив своє відділення в Полтаві та агентство в Миколаєві. Головна мета його діяльності – комісійний продаж зерна у великих портах Миколаєва, Кенігсберга й Данцига. Лише в Полтаві основний капітал банку становив 60 млн рублів¹³¹. Під час святкування в 1915 р. 50-річчя товариства його правління вирішило прикрасити велику залу засідань великим портретом Кочубея роботи італійського художника Clara Gio з написом "Князь Лев Викторович Кочубей, основатель сельскохозяйственного общества, открытого в 1865 году".

Кочубей Сергій Вікторович (1820–1880), рідний брат Л. В. Кочубея, походив із старовинного роду Кочубеїв, дійсний статський радник, князь. Великий землевласник, власник розплідників сільськогосподарських тварин, найбільшого на Полтавщині кінного заводу в Диканьці. Закінчив фізико-математичний факультет Санкт-Петербурзького університету. Організатор перших у Росії акціонерних товариств. Одне з них – Новоросійське, почесним директором якого був Кочубей, забов'язалось побудувати на півдні Росії завод із виготовлення залізних рейок.

129 Сосновский М., Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 гг. Издание Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. – Полтава: Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 291.

130 Там само. – С. 300.

131 Литвиненко А. К., Лушакова А. Н. Кременчуг финансовый 1571–1941. Очерк социально-экономической и финансово-банковской истории Кременчуга. – Кременчуг, 1999. – С. 47–48.

У 1869 р. за 24 тисячі фунтів стерлінгів продав концесію на нього Джону Юзу. Батьківську бібліотеку (30 тисяч томів), "желая принести пользу благу делу просвещения", у 1876 р. подарував Імператорській публічній бібліотеці, за що був пошанований званням її Почесного члена. Один із головних засновників товариства, його перший віце-президент (20 травня 1865 р. – 20 липня 1878 р.), а згодом – президент (20 липня 1878 р. – 5 серпня 1879 р.)¹³². На цих керівних посадах товариства вимагав від його членів "дружного и посильного участия... для достижения практических результатов". Організатор книгозбірні товариства та низки його унікальних колекцій¹³³. Разом із колегами заснував довідкове відділення товариства, яке виконувало доручення із замовлення машин та знарядь, надавало відомості про закупівлю та продаж насіння, породистих сільськогосподарських тварин. Автор найбільш цікавих аналітичних узагальнень з питань обробітку земель (1867 р.); про ринки вовни (1868 р.); про землеробство в Америці; про конкуренцію Австралії в торгівлі вовною (усі 1869 р.), які були виголошені на засіданнях товариства. Ініціював випробування іноземної сільськогосподарської техніки у власному господарстві в Диканьці. Створив при товаристві склад сільськогосподарських машин та знарядь. Одним із перших у Російській імперії виступав за впровадження земельного кадастру. Через погане самопочуття 1879 р. склав із себе повноваження президента товариства, а згодом виїхав за кордон. Під час святкування в 1915 р. 50-річчя товариства, тодішній президент А. П. Шимков запропонував відзначити С. В. Кочубея встановленням його портрета в залі засідань. Це повідомлення було зустрінуте оплесками.

132 Сосновский М., Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 гг. Издание Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. – Полтава: Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 34.

133 Там само. – С. 31.

Заборинський Ахіллес Іванович (1820–1895), з дворян Кобеляцького повіту Полтавської губернії. Таємний радник¹³⁴, великий землевласник, у володіннях якого був розплідник арабських коней. Економія Заборинського в селі Чорбівка Кобеляцького повіту вирізнялася з-поміж усіх у Полтавській губернії тим, що приносила найбільшу середню прибутковість та рентабельність у перерахунку на одну десятину ріллі. Адже всі сівозміни тут були п'ятипільними, з обов'язковим полем багаторічних трав. Служив у лейб-гвардійському Преображенському полку, звідки вступив до Академії Генштабу. Після її закінчення (1842 р.) відряджений у розпорядження генерал-губернатора Східного Сибіру, де проявив себе як здібний геодезист¹³⁵. У 1859 р. в чині генерал-майора повернувся до Полтавської губернії. Був повітовим та губернським гласним (від Кобеляцького повіту), головою Кобеляцької межевої комісії (1860 – 1877 рр.), членом Кобеляцького сільськогосподарського товариства (із 25 липня 1877 р.). У 1877 р. переїхав до Полтави, де очолив Полтавську межеву палату. Віце-президент (30 листопада 1878 р. – 5 серпня 1879 р.) та президент Полтавського товариства (5 серпня 1879 р. – 12 грудня 1887 р.). Обіймаючи ці посади, вирізнявся "трудолюбием, энергией, опытностью, очень хорошо знал нужды отечественного земледелия"¹³⁵. Був довічним членом товариства, одним із його засновників. У 1878 р. запропонував товариству видавати "Переодический листок для сельских хозяев" (цей проект не здійснився). У 1880 р. погодив із "Харьковскими Губернскими Ведомостями" розміщення на шпальтах цієї авторитетної газети стенограм засідань това-

134 Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами. – Х.: Изд-во "САГА", 2009. – С. 166.

135 Тихомиров В. А. Историческая Записка о деятельности Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества с 1865 г. по 1887 г. – Полтава: Типограф. наследн. Н. Пигуренко, 1887. – С. 3.

риства та виголошених на них доповідей¹³⁶. Редакція газети брала на себе зобов'язання надавати товариству певну кількість відбитків. У 1882 р. за сприяння Заборинського така ж співпраця була налагоджена з газетами "Полтавские Ведомости" та "Посевы"¹³⁶. Майже до середини 1896 р. названі часописи публікували вказані матеріали, висвітлюючи широкому загалу життя товариства. Крім цього, у 1879 р. запропонував розпочати збір статистичних даних місцевого сільськогосподарського життя. Для цього першим надав відомості про свої власні господарства Чорбівка та Ніколаєвка Кобеляцького повіту. У 1883 р. за пропозицією Заборинського прийнята постанова про влаштування при товаристві метеорологічної станції. Для цього на його кошти в Харкові було закуплено необхідні інструменти. Це дало можливість уперше в умовах Полтавської губернії розпочати метеорологічні спостереження, налагодити прогноз погоди, прослідкувати її мінливість та хід за роками спостережень. Сприяв перенесенню (1885 р.) метеостанції на дослідне поле. За пропозицією Заборинського товариство виділило 1000 рублів для облаштування в різних повітах губернії 10 метеорологічних пунктів. Таким чином, почалось формування метеорологічної мережі губернії. Усіляко сприяв відкриттю в 1884 р. дослідного поля. У 1886 р. ініціював відкриття на ньому хімічної лабораторії. Дарував співробітникам цієї установи сортове насіння овочевих культур, яке за власний кошт виписував із Німеччини. Активно виступав із доповідями на засіданнях товариства (усього зробив 32 доповіді з 12 галузей знань)¹³⁷. Обстоював розвиток залізничної справи Полтавської губернії, а саме: контроль за вантажами; облаштування на залізницях закритих сховищ збіжжя; розподіл юридичних зо-

136 Сосновский М., Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 гг. Издание Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. – Полтава: Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 104–105

137 Там само. – С. 18–43, додат.

бов'язань між відправниками вантажу та залізницею тощо. Наполегливо радив, щоб селяни переходили з двопільної сівозміни на трипільну як економічно більш вигідну. Сприяв розробці положень про зразкову селянську хату та ферму. Вважав, що землевласник лише перший рік може господарювати на свій розсуд, а далі він повинен це робити за вимогами науки, кращого втілення в практику її рекомендацій. Ініціював складання (12 вересня 1886 р.) "Исторической Записки" про 20-річну діяльність товариства¹³⁸. Заборинський дуже цікавився шкідливими комахами та засобами впливу на них. Для цього консультувався зі своїм сином Петром Ахилловичем Заборинським (1875–1915) – відомим ентомологом, який теж, як і батько, був довічним членом товариства, у засіданнях якого брав участь, виступаючи з цікавими доповідями про гессенську муху¹³⁹. Шануючи Заборинського як президента, правління товариства 12 грудня 1887 р. постановило обрати його своїм Почесним членом. Йому вручили вітальний адрес та медаль із написом "Ахиллесе Ивановичу Заборинскому 1887 г. 12 декабря". Разом із цим було прийняте рішення про встановлення його портрета в залі засідань правління товариства¹⁴⁰.

Квітка (Квітко) Дмитро Костянтинович (1837*–1909), з дворянського роду Полтавської губернії¹⁴¹. Внучатий племінник видатного українського письменника Г. Ф. Квітки-Ос-

138 Тихомиров В. А. Историческая Записка о деятельности Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества с 1865 г. по 1887 г. – Полтава: Типограф. наследн. Н. Пигуренко, 1887. – С. 183.

139 Сосновский М., Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 гг. Издание Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. – Полтава: Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 209.

140 Там само. – С. 99.

141 Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами. – Х.: Изд-во "САГА", 2009. – С. 186.

* Інформація про рік народження Д. К. Квітки надана полтавським краєзнавцем В. О. Тарасовим, за що автори висловлюють йому ширю подяку.

нов'яненка*. Дійсний статський радник, багаторічний губернський гласний (1899–1902; 1903–1906; 1907–1909 рр.).

З відзнакою закінчив Полтавський кадетський корпус (1854 р.), за що його ім'я було занесене на пам'ятну меморіальну дошку¹⁴¹. Навчався в Костянтинівському кадетському корпусі в Санкт-Петербурзі, де й розпочав військову службу. Закінчив Михайлівську артилерійську академію (1860 р.), продовжив військову службу в Санкт-Петербурзькому та Київському арсеналах (1860–1863 рр.)¹⁴². У 1863 р. вийшов у відставку й переїхав на Полтавщину, де зайнявся громадською діяльністю. У 1871–1877 рр. – член Полтавської губернської управи, а від 1878 р. – голова Лубенської земської управи¹⁴³. У 1883–1905 та 1907–1909 рр. очолював Полтавське відділення Селянського банку, водночас із 1885 р. – Дворянського банку¹⁴³. З 29 грудня 1879 р. – член Кобеляцького сільськогосподарського товариства. Віце-президент (23 липня 1882 р. – 12 грудня 1887 р.), а згодом – президент (12 грудня 1887 р. – 15 січня 1906 р.) Полтавського сільськогосподарського товариства, засновник і перший редактор його журналу "Хуторянин" (1896 – 1906 р.)¹⁴³. Вніс зміни до статуту товариства в 1893 р., які дали можливість організовувати відділення в повітах, що значно поглибило та поліпшило діяльність товариства, надало йому характер самоврядного, демократичного, асоційованого об'єднання. Усе це сприяло значному регіональному піднесенню багатьох галузей сільського господарства, зокрема: тютюнництва, хмелярства, свинарства (сального), вівчарства (тонкорунного), конярства та молочарства. Квітка вирізнявся

142 Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами. – Х.: Изд-во "САГА", 2009. – С. 187.

143 Самородов В. М. Квітка Дмитро Костянтинович // Енциклопед. Сучасн. України. – Т. 12: Кал–Киї. – К., 2012. – С. 565.

* Інформація надана полтавським краєзнавцем В. О. Тарасовим, за що автори висловлюють йому щиро подяку.

дуже прогресивними поглядами щодо питання власності на землю. Він неодноразово наголошував, що виступає за передачу землі у власність селянам: "Ведь только собственник может хорошо хозяйничать; это и в литературе указывалось, это подтверждается и моими многочисленными беседами с крестьянами, которые всегда высказываются за приобретение земель на правах собственности"¹⁴⁴. Ініціював відкриття в Полтавській губернії низки шкіл: садівництва, городництва, тютюнництва, хмелярства, лікарських рослин, бджолярства. Сприяв організації в губернії мережі метеорологічних спостережних пунктів. Брав дієву та цілеспрямовану участь у створенні в Полтаві дослідного поля, відкритого в 1884 р. Був фундатором та попечителем Полтавської школи садівництва й городництва (нині аграрно-економічний коледж Полтавської державної аграрної академії). Власним коштом видав переклад монографії д-ра Гамберга "О влиянии лесов на климат Швеции" (1894 р.). Брав активну участь у роботі з'їздів та конференцій із питань сільськогосподарського та лісового господарств. Входив до складу експертних комісій різних виставок та ярмарків. Обирався до складу численних фахових об'єднань, зокрема таких, як Полтавська єпархіальна училищна рада (1906 р.), лісоохоронний комітет Полтавської губернії (1907 р.), товариство випробування коней (1910 р.) тощо. За час перебування на керівних посадах товариства 23 рази виступив із доповідями на його засіданнях (з восьми галузей знань), особливо з питань тютюнництва. Як громадський діяч, зокрема губернський гласний, вирізнявся активністю та аналітичністю справ, за які брався. Зокрема був ініціатором прокладання Роменсько-Кременчуцької залізниці (1879 р.), організатором збору коштів для встановлення пам'ятника на могилі Т. Г. Шевченка. Усіляко обстоював необхідність від-

144 Труды Полтавского Общества Сельского Хозяйства по Аграрному Вопросу. За Сентябрь 1905 г. – Май 1906 г. – Полтава: Типограф. И. А. Дохмана, 1906. – С. 85.

криття в Полтаві вищого агрономічного навчального закладу. Започаткував видання газети "Русская Правда" (1906 р.). У лютому 1907 р. в Полтаві урочисто відсвяткували двадцятирічний ювілей громадської діяльності Квітки. Із цього приводу від імені річних зборів товариства йому піднесено вітальний адрес, оголошено рішення про те, що його портрет буде розміщено в залі засідань правління товариства¹⁴⁵.

У Полтаві мешкав за адресою: Олександрівська вулиця (нині вул. Жовтнева), будинок 8/36.

Ім'ям Квітки в Полтаві названо провулок (1995 р.)¹⁴⁶.

Гриневич Павло Іванович (?-?), з дворян Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, губернський гласний від цього ж повіту (1913–1916 рр.). Дійсний статський радник, а також повітовий гласний. Дійсний член товариства, а згодом – і довічний¹⁴⁷. З 1897 р. входив до складу правління, а також очолював комісію з поширення серед господарів Полтавської губернії поліпшених засобів сільськогосподарської культури, визнаних науковою та місцевою практикою. Був обраний першим головою Костянтиноградського товариства сільського господарства 1898 р., а також головою Костянтиноградського позичкового товариства (1901 р.). З 1906 р. призначений управляючим Дворянського земельного банку в Полтаві¹⁴⁸. Водночас обіймав посаду управляючого Полтавського відділення Селянського поземельного банку. 28 лютого 1907 р. обраний президентом товариства та відповідальним

145 Отчёт о деятельности Полтавского Общества Сельского Хозяйства за 1907 год. – Полтава: Электрич. Типограф. Г. К. Маркевича, 1908. – С. 15.

146 Самородов В. М. Квітка Дмитро Костянтинович // Енциклопед. Сучасн. України. – Т.12: Кал-Киї. – К., 2012. – С. 565.

147 Сосновский М., Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 гг. Издание Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. – Полтава: Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 4, 10 прилож.

148 Г. А. Полтавское Общество // Южно-Русская С.-Х. Газета. – 1907. – № 10. – С. 10.

редактором журналу "Хуторянин". Ці посади займав до 16 травня 1907 р., полишивши їх у зв'язку з переведенням на службу до міста Тула¹⁴⁹. У Полтаві мешкав у Познанському провулку (нині вул. Володарського) у будинку Петра Григоровича Васькова-Примакова – дійсного члена товариства. Подальша доля невідома.

Ганько Павло Петрович (1870–після 1932 ?), з дворян Полтавської губернії. Депутат Полтавських дворянських зборів від Полтавського повіту. Гласний Полтавської міської думи (1907–1910; 1910–1913; 1913–1916 рр.), член правління (від земства) Полтавського відділення Селянського поземельного банку. За фахом – інженер гідротехнік, закінчив Московський сільськогосподарський інститут (нині Російський аграрний університет – Московська сільськогосподарська академія імені К. А. Тімірязєва). Пожиттєвий член товариства, його віце-президент (з 28 лютого 1907 р.) та виконувач обов'язків президента (з 27 травня 1907 р.)¹⁵⁰. З 27 травня 1907 р. по 23 березня 1911 р. – відповідальний редактор журналу "Хуторянин", член його редакційного комітету (1911 – 1917 рр.). Багато разів обирався членом правління товариства, а також ради Полтавського дослідного поля, а згодом створеної на його базі дослідної станції. Як президент товариства багато зробив для успішного святкування 25-річного ювілею дослідного поля. На урочистостях із цієї нагоди 28 жовтня 1909 р. виступив із промовою в земському домі (нині краєзнавчий музей імені Василя Кричевського). Був уповноваженим товариства в експедиції до Бухари для закупівлі каракульських овець у 1908 і 1910 рр. Розробив проект організації IX експедиції (1913 р.) з корінною її реорганізацією. Обирався головою Полтавської повітової управи

149 Журналы Полтавского Общества С.-Х. за 1907 год. – Полтава: Электрич. Типограф. Г. И. Маркевича, 1908. – С. 41, 44, 87.

150 Там само. – С. 88.

(23 березня 1911 р.), після цього відмовився від посади відповідального редактора журналу "Хуторянин". Як редактора цього часопису П. П. Ганька пошановано піднесенням йому від імені правління товариства срібного чорнильного набору. Захоплювався садівництвом, був активним членом відділення садівництва, а також його головою. Зібрав велику на той час колекцію різних плодкових культур (зокрема сортів яблунь та винограду). Першим звернув увагу на можливості культивування журавлини на сфагнових болотах у північній частині Полтавської губернії. Мав невеликий маєток у Полтавському повіті, де розводив виноград, плодови та декоративні рослини, які на різних сільськогосподарських виставках були удостоєні низки медалей. Активно займався бджільництвом, був одним з ініціаторів та засновників губернської спілки бджолярів. Брав участь у проведенні зимових сільськогосподарських курсів для населення, на яких читав лекції із сільськогосподарської меліорації¹⁵¹. Як запеклий філателіст відіграв чималу роль у випуску нових емісій марок¹⁵². Завдяки йому Полтавське земство випустило перші в Росії ювілейні марки до 200-річчя Полтавської битви. З ініціативи та за участю П. П. Ганька земством видрукувана найбільша кількість тогочасних поштових марок (200?). Автор раритетної книжки з філателії – "Земская почта Полтавского уезда: Очерк с приложением каталога" (Полтава, 1914 р.). За часів радянської влади підданий утискам та репресіям. Заарештований 6 лютого 1931 р., а 29 січня 1932 р. засуджений на три роки без права мешкати у 12 містах колишнього СРСР та в Уральській області. Реабілітований 19 грудня 1991 р. (справа П-70504). Працював викладачем сільськогосподарського технікуму в Благовещенську (Росія). Подальша доля невідома.

151 Отчёт о деятельности Полтавского Общества Сельского-Хозяйства за 1913 год. – Полтава: Электрич. Типограф Д. Н. Подземского, 1916. – С. 52.

152 Онішко О. Земська пошта // Комсомолець Полтавщини. – 1973. – 2 жовтня. – С. 4.

Товариству прислужилась уся родина Ганьків. Крім Павла Петровича, важливу роль у діяльності товариства відіграли його брати – Євген Петрович та Михайло Петрович, а також їхній батько – Петро Миколайович Ганько¹⁵³. Останній стояв біля витоків товариства. Один із його засновників князь С. В. Кочубей на знак поваги, від'їжджаючи з Росії, подарував йому свій портрет. На загальних зборах товариства 29 вересня 1915 р. було оголошене звернення до Ганька та його братів, щоб вони погодились "...передать этот портрет Обществу для того, чтобы выставить этот портрет в зале заседаний в связи с 50-летием Общества"¹⁵⁴.

У Полтаві мешкав по Ново-Кременчуцькій вулиці (нині вул. Лідова) у власному будинку, який зберігся до наших днів. Нині там міститься музей історії органів внутрішніх справ.

Шимков Андрій Петрович (1839–1919), з козацького старшинського роду Полтавської губернії¹⁵⁵. Дійсний статський радник. Син гвардії поручика П. Ф. Шимкова – небожа декабриста І. Ф. Шимкова, приятеля Т. Г. Шевченка¹⁵⁶. У родині Шимкових завжди панували ідеї національної свідомості, які базувалися на побожному ставленні до постаті Т. Г. Шевченка, захоплення творчістю якого Шимков проніс через усе життя. Закінчив екстерном фізико-математичний факультет Імператорського Харківського університету (нині Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)¹⁵⁶. У 1860 р. за успі-

153 Сосновский М., Веленкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 гг. Издание Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. – Полтава: Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 9 прилож.

154 Пятидесятилетие Полтавского Общества Сельского Хозяйства (29 сентября 1865–29 сентября 1915 года). – Полтава, 1915. – С. 8–9.

155 Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами. – Харьков: Изд-во "САГА", 2009. – С. 280.

156 Там само. – С. 281.

хи в навчанні залишений для викладацької діяльності в його стінах, де працював у царині теоретичної, а згодом і експериментальної фізики. За дисертацію "О сжимаемости газов" удостоєний ступеня магістра фізики (1864 р.), звання доцента (1865 р.). Проходив стажування в університетах Німеччини та Франції. Після закордонного відрядження очолив кафедру теоретичної та експериментальної фізики Харківського університету (1867–1899 рр.), де написав дисертацію "Опыт физического объяснения соотношения между электричеством и теплотой", за що удостоєний ступеня доктора фізики, звань ординарного (1870 р.) та заслуженого професора¹⁵⁷. За сумісництвом працював у Харківському ветеринарному інституті (нині Харківська державна зооветеринарна академія) (1878–1902 рр.). Як викладач написав і видав низку навчальних посібників із теорії фізики, деякі з них були рекомендовані до використання в усіх університетах Російської імперії. Заснував при університеті Товариство дослідних наук, був першим головою його фізико-хімічної секції. Обирався головою Харківського товариства поширення грамотності в народі (1879–1890 рр.)¹⁵⁸. Саме на цій посаді налагодив листування з письменником Л. М. Толстим. Працював уповноваженим Міністерства землеробства по Харківській губернії, обирався членом ради Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1899–1904 рр.). Проживаючи в Харкові, займався громадською діяльністю як член Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства, почесний мировий суддя, гласний міської думи, секретар Харківського відділу товариства сприяння жіночій сільськогосподарській

157 Там само. – С. 282.

158 Самородов В. М., Шиян О. О. Андрій Петрович Шимков (1839–1919 рр.) – знакова постать в історії Полтавського сільськогосподарського товариства // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріал X Всеукр. конф. молодих учен. та спец., присвяч. 150-річчю з часу засн. Полтав. т-ва сіль. госп-ва, 28 трав. 2015 р., м. Київ. – Вінниця, 2015. – С. 54.

освіті. Добився відкриття в Харкові (1902 р.) перших у Росії сільськогосподарських публічних курсів, на яких жінки мали можливість здобути аграрну освіту. Курси працювали у власному будинку Шимкова (вул. Конторська, 11)¹⁵⁹. З 1904 по 1907 р. жив у Москві. У травні 1904 р. призначений на посаду директора Московського сільськогосподарського інституту (нині Російський аграрний державний університет – Московська сільськогосподарська академія імені К. А. Тімірязєва)¹⁵⁹. Уперше в історії вишу радою професорів 29 вересня 1905 р. обраний директором цього інституту. Відомий учений, професор О. Ф. Фортунатов уважав роки директорства Шимкова "кращим періодом у житті Петровсько-Розумовської школи"¹⁵⁹. З квітня 1907 р. Шимков пішов у відставку з обранням Почесним членом інституту. Згодом переїхав до Полтави (1907 р.). Був дієвим багаторічним губернським гласним від Кобеляцького повіту. Живучи в Полтаві, включився в роботу товариства, членом якого був із 1895 р. і з яким ніколи не поривав зв'язків. 6 грудня 1909 р. обраний президентом товариства, діяльності якого надав якісно нового значення. Цю посаду обіймав по липень 1918 р. За великі заслуги в розвитку товариства 19 грудня 1912 р. Шимкова обрано Почесним президентом. Був головним редактором журналу "Хуторянин" (23 березня 1911–1917 рр.), очолював часопис аж до його закриття (1917 р.). Зробив багато новацій до програми діяльності цього популярного видання, перш за все запровадивши безкоштовні інформативні додатки "Великая Европейская Война" (з № 35, вересень 1914 р.), "Справочный Листок "Хуторянина" (з № 39, квітень 1914 р.), "Неделя Хуторянина" (з 1917 р.). На сторінках "Хуторянина" побачили світ цікаві публікації Шимкова, зокрема переклади з французьких аграрних ви-

159 Самородов В. М., Шиян О. О. Андрій Петрович Шимков (1839–1919 рр.) – знакова постать в історії Полтавського сільськогосподарського товариства // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріал X Всеукр. конф. молодих учен. та спец., присвяч. 150-річчю з часу засн. Полтав. т-ва сіль. госп-ва, 28 трав. 2015 р., м. Київ. – Вінниця, 2015. – С. 55.

дань¹⁶⁰. Активно дописував до популярної в той час газети "Полтавський День". Шимков проявив себе і як благодійник-меценат. Разом із родиною брав участь у збиранні коштів на допомогу переселенцям, а також для шпиталю поранених військових, відкритого в будівлі музею Полтавської сільськогосподарської дослідної станції. Шимков обіймав посаду директора цієї уславленої наукової установи із січня по квітень 1915 р. і з листопада 1915 р. до кінця 1916 р.

У Полтаві мешкав у будинку Г. Г. Семенченка по вул. Шевченківській, 5 (до наших днів будинок не зберігся, нині за цією адресою розташована будівля Полтавської районної ради)¹⁶¹.

ВЩЕ-ПРЕЗИДЕНТИ ТОВАРИСТВА

Кочубей Сергій Вікторович (1820–1880), віце-президент товариства (з 20 травня 1865 р. по 20 липня 1878 р.) – див. про нього на с. 91–92.

Милорадович Єлизавета Іванівна (1832–1890), із старовинних козацько-старшинських родів Скоропадських та Тарнавських, видатна громадська та культурно-освітня діячка й меценатка, графиня. Її чоловік – граф Лев Григорович Милорадович, статський радник та великий землевласник (володів 50 тис. десятин землі), стояв біля витоків товариства¹⁶². Обраний до складу членів його першого правління¹⁶³. Їхній син Григорій

160 Самородов В. М., Шиян О. О. Андрій Петрович Шимков (1839–1919 рр.) – знакова постать в історії Полтавського сільськогосподарського товариства // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріал Х Всеукр. конф. молодих учен. та спец., присвяч. 150-річчю з часу засн. Полтав. т-ва сіль. госп-ва, 28 трав. 2015 р., м. Київ. – Вінниця, 2015. – С. 55.

161 Там само. – С. 56.

162 Сосновский М., Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 г.г. Издание Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. – Полтава : Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 19.

163 Там само. – С. 98.

Львович – пожиттєвий член товариства¹⁶⁴. З 20 липня 1878 р. по 30 листопада 1878 р. Є. І. Милорадович обіймала посаду віце-президента товариства¹⁶⁵. Під впливом теоретика селянських реформ 1861 р. М. П. Позена підтримала ідею звільнення селян від кріпацтва. Як тільки воно було скасоване, подарувала кожному колишньому своєму кріпакові по одній десятині землі (1 фізична десятина = 1,098 га), окрім того, – що припадало згідно з реформою за викуп¹⁶⁶. Надала в 1883 р. свою садибу в селі Рибці під Полтавою для відкриття товариством першої в Полтавській губернії метеостанції. У тому ж самому маєтку, одному з перших на Полтавщині, за проханням правління товариства з 1879 р. проводилось силосування кукурудзи за способом Гоффара (кислий силос). Згодом цей досвід почали переймати інші поміщицькі господарства¹⁶⁷. Маєтки Милорадович були центрами поліпшення багатьох галузей тваринництва: свинарства (с. Рибці)¹⁶⁸, птахівництва (с. Гожули), великої рогатої худоби (фрейбургська порода, завезена із Швейцарії)¹⁶⁹. Тут було розвинене бджолярство з використанням закордонного ремонту та вуликів системи Берлепша-Дате, розводили італійську, кавказьку та кіпрську породи бджіл, займалися їх селекцією¹⁷⁰. Милорадович була активною учасницею Полтавської громади. З 1873 р. очолювала Полтавське філантропічне това-

164 Сосновский М., Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 г.г. Издание Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. – Полтава : Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 13 додатків.

165 Там само. – С. 1 додатків.

166 Петренко І. М. Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі: монографія. – Полтава : ПУЕТ, 2013. – С. 55.

167 Тихомиров В. А. Историческая Записка о деятельности Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества с 1865 г. по 1887 г. – Полтава : Типограф. наследн. Н. Пигуренко, 1887. – С. 160.

168 Рудик С. Становлення ветеринарної справи на Полтавщині (XIX ст. – початок XX ст.). – К., 2015. – С. 34.

169 Там само. – С. 38.

170 Полтавская Сельско-Хозяйственная Выставка 1883 г. Отчет Секретаря Полтав. С.-Х. О-ва В. П. Фурдуева. – Полтава : Типограф. Н. Пигуренко, 1883. – С. 21; 47.

риство¹⁷¹. Одна з фундаторок (1873 р.) Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка у Львові. Захоплена постаттю Кобзаря, наполягла, щоб воно носило саме його ім'я. За це портрет Милорадович роботи І. Труша прикрашає зал урочистих засідань цієї неофіційної Української академії наук¹⁷². Одна з найвідоміших українських жінок-благодійниць, яка опікувалась різними училищами, гімназіями, школами та притулками. За власний кошт заснувала народну школу в с. Рибці під Полтавою. Свій будинок у Полтаві по вул. Кузнецькій (нині Пушкіна, 83-а) 1879 р. подарувала Полтавському Олександрівському реальному училищу. Нині тут розміщується Полтавський електротехнічний коледж¹⁷³. Рідний небіж Є. І. Милорадович – Павло Петрович Скоропадський у 1918 р. був гетьманом Української держави.

Похована в Полтаві на території Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря¹⁷⁴. Іменем Є. І. Милорадович названо вулицю в Полтаві.

Заборинський Ахіллес Іванович (1820–1895), віце-президент товариства (30 листопада 1878 р. – 5 серпня 1879 р.) – див. про нього на с. 93–95.

Устимович Прокопій Андріанович (1838–1899), із дворянського роду Полтавської губернії, пов'язаного з відомими родами козацької старшини Милорадовичами, Полуботками, Апостолами. Великий землевласник низки губерній на територіях сучасних Росії та України. Дійсний статський радник, за освітою правознавець¹⁷⁵. Пожиттєвий член товариства, з 25 квітня

171 Білоусько О. А., Мирошніченко В. І. Нова Історія Полтавщини (кінець XVII – початок XX століття): пробний підручник для 9 кл. загальноосвіт. школи. – Полтава: "Оріяна", 2003. – С. 187.

172 Петренко І. М. Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі: монографія. – Полтава: ПУЕТ, 2013. – С. 107.

173 Там само. – С. 114.

174 Там само. – С. 126.

175 Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами. – Харьков: Изд-во "САГА", 2009. – С. 101–102.

1880 р. – член його Кобеляцького відділення. З 5 серпня 1878 р. по 23 липня 1882 р. – віце-президент товариства. Був на військовій службі (1860–1862 рр.), але за українську пропаганду був заарештований (1862 р.)¹⁷⁶. Згодом служив чиновником в Оренбурзькому краї. З 1866 р. – на суддівській роботі в містах Курськ, Москва та Одеса. Обирався Курським міським головою (1870–1874 рр.), сприяв відкриттю в цьому місті реального училища (1873 р.), водогону, вуличного освітлення, лікарні, богадільні. За це обраний Почесним громадянином міста. Полишивши в 1874 р. службу, оселився в Гадяцькому повіті Полтавської губернії, де був предводителем дворянства (1 вересня 1877 р. – 1 вересня 1880 р.). Згодом працював у Міністерстві юстиції. Видавав журнал "Братская помощь", під псевдонімом Полтавін писав та публікував патріотичні вірші. Автор відомої книги "Мысли и воспоминания при чтении законов о дворянстве" (М., 1886)¹⁷⁷. Дружина Устимовича – Софія Олександрівна Устимович (уроджена Безак) – продовжувала доброчинні справи чоловіка. У своєму маєтку (нині с. Ветхалівка Гадяцького р-ну Полтавської обл.) побудувала сільськогосподарське училище, відкрила фельдшерський пункт і аптеку¹⁷⁸. Частину маєтку заповіла Полтавському губернському земству. У 1902 р. пожертвувала 1000 руб. на стипендії Полтавській Маріїнській жіночій гімназії, де вчилась дочка Устимовичів Наталка¹⁷⁹.

Пам'ять про Устимовича увічнено в Курську (Росія) меморіальною дошкою (2004 р.)¹⁷⁹.

176 Григор'єв В. На вітрах історії: монографія. – Полтава: ТОВ "АСМІ", 2012. – С. 253.

177 Там само. – 253.

178 Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами. – Харьков: Изд-во "САГА", 2009. – С. 101–102.

179 Григор'єв В. На вітрах історії: монографія. – Полтава: ТОВ "АСМІ", 2012. – С. 254.

Квітка Дмитро Костянтинович (1837–1909), віце-президент товариства (23 липня 1882 р. – 12 грудня 1887 р.) – див. про нього на с. 95–98.

Величковський Олександр Петрович (?–?), член товариства від дня його заснування, а з 20 жовтня 1878 р. – дійсний член Кобеляцького сільськогосподарського товариства. Входив до складу правління товариства, обирався його секретарем (14 червня – 20 серпня 1879 р.), а також віце-президентом (12 грудня 1887 р. – 4 листопада 1889 р.)¹⁸⁰. Улітку 1878 р. проявив ініціативу щодо відновлення діяльності товариства. За період із 1878 по 1894 р. зробив низку цікавих доповідей із важливих напрямів: економічного обґрунтування перевезень та продажу зерна; дохідності селянського господарства; урожайності кукурудзи; сушіння та зберігання тютюну тощо. Усі ці питання в його інтерпретації завжди мали економічне підґрунтя. Разом з О. О. Ізмаїльським розробляв підстави для більш вигідного експорту м'яса та продуктів, виготовлених із нього¹⁸¹. Одним із перших (1879 р.) рекомендував уведення збору (1/2 копійки) для облаштування порту в місті Миколаєві та побудови в ньому елеваторів¹⁸². Провів порівняльний аналіз вартості перевезень зерна в Америці та Росії. На цій підставі рекомендував зводити потужні елеватори в Росії, в портових містах – Миколаєві та Одесі. Добився побудови зерносковищ на станціях Перещепине та Кобеляки в Полтавській губернії¹⁸². Провів розрахунок дохідності селянських господарств, доводячи при цьому, що родина з п'яти працюючих осіб, маючи 30 десятин землі, повинна запровадити 6-пільну польову сівозмину з обов'язковим вирощуванням у ній кормових культур. На підставі цього товариство почало виділяти кошти на закупівлю насіння

180 Сосновский М., Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 гг. Издание Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. – Полтава : Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 99.

181 Там само. – С. 46.

182 Там само. – С. 54–55.

цих рослин та безкоштовно роздавати його селянам¹⁸³. Добився запровадження в губернії посади ентомолога. Цим самим сприяв тому, що товариство запросило з Одеси фахівця із цього напрямку В. І. Філіп'єва, який провів спостереження за шкідниками польових культур. Їх колекцію він подарував товариству, опублікував окремою брошурою свій звіт "Вредные насекомые Полтавской губернии"¹⁸⁴. За плідну та цілеспрямовану діяльність на користь товариства Величковського обрано Почесним членом товариства. Проживав у Полтаві по Ново-Полтавській вулиці (нині вул. Шевченка) у власному будинку.

Голіцин Н. С. (?–?), князь, власник великих (10 тис. голів) отар овець; віце-президент товариства (4 листопада 1889 р. – 12 грудня 1890 р.)¹⁸⁵.

Ізмаїльський Олександр Олексійович (1851–1914), учений-агроном, ґрунтознавець, класик агрономії. Закінчив Петровську землеробську й лісову академію (1875 р.), де відтоді й працював¹⁸⁶. З 1879 р. викладав та очолював навчальну ферму при Херсонському училищі. З 1881 по 1883 р. за дорученням Харківського сільськогосподарського товариства досліджував особливості травосіяння в 6 повітах Харківської губернії. У 1883 р. переїхав до Полтавської губернії, де був управителем окремого господарства, згодом – маєтків князя В. Кочубея (до 1896 р.). Тут організував метеорологічну станцію й агрономічну лабораторію¹⁸⁶. З тих пір активно співпрацював із товариством, обирався його віце-президентом із 12 грудня 1890 р. по

183 Сосновский М., Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 гг. Издание Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. – Полтава : Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 208–209.

184 Там само. – С. 169.

185 Там само. – С. 1 додатків.

186 Самородов В. М. Ізмаїльський Олександр Олексійович // Енциклопед. Сучасн. України. – Т. 11: Зор–Как. – К., 2011. – С. 222.

14 грудня 1896 р. та Почесним членом (1899 р.). Як віце-президент вирізнявся активною та цілеспрямованою діяльністю з пропаганди культивування низки важливих сільськогосподарських культур: еспарцету, кукурудзи, цукрового сорго, а також агротехнічних прийомів, зокрема: снігозатримання шляхом розкладання на поверхні полів стебел кукурудзи та сорго; внесення мінеральних добрив (18% суперфосфату)¹⁸⁷. Обіймав посади головуючого в багатьох експертних комісіях та журі різних виставок та ярмарків, які проводило товариство. Входив до складу редколегії журналу "Хуторянин" – друкованого органу товариства (1896–1900 рр.). З 1884 р. брав участь у створенні головного дітища товариства – Полтавського дослідного поля (нині Полтавська державна сільськогосподарська дослідна станція імені М. І. Вавилова НААНУ). Саме О. О. Ізмаїльський мав бути першим директором дослідного поля¹⁸⁸. Керівництво товариства розглядало його кандидатуру на своєму засіданні 4 листопада 1884 р. І лише особиста завантаженість справами та скромність О. О. Ізмаїльського завадили цьому призначенню. Але разом з іншими достойниками він брав участь у виборі земельного наділу для Дослідного поля, а також доклав зусилля до написання його статуту¹⁸⁹. Як член першої ради дослідного поля (1884–1887 рр.) запропонував включити для досліджень низку наукових та організаційних питань. Одне з них визначило подальше "агрономічне обличчя" цієї установи¹⁸⁸. Ідеться про порівнювальну характеристику люцерни та еспарцету як кормових культур. Крім цього, сучасна аграрна наука зобов'язана О. О. Ізмаїльському ініціативою проведення перших дослідів із відгодівлі свиней

¹⁸⁷ Тихомиров В. А. Историческая Записка о деятельности Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества с 1865 г. по 1887 г. – Полтава: Типограф. наследн. Н. Пигуренко, 1887. – 183 с.+49 с. прилож.

¹⁸⁸ Самородов В. М. У истоков аграрной мысли Украины: классики аграрной науки и Полтавская сельскохозяйственная опытная станция // *Зерно*. – 2014. – № 12. – С. 105.

(1889–1891 рр.)¹⁸⁹. Звіти про діяльність дослідного поля з 1886 по 1892 р. були видані за редакцією О. О. Ізмаїльського. Брав участь в експедиції з ґрунтово-геологічного вивчення Полтавської губернії під керівництвом В. В. Докучаєва¹⁸⁹. За його поданням був обраний членом Імператорського Вільного Економічного Товариства, уведений до першого складу його ґрунтознавчої комісії¹⁹⁰. Розробив заходи з поліпшення степового землеробства. Праці О. О. Ізмаїльського з проблем водного режиму чорноземів, виконані на Полтавщині, були відзначені медалями Імператорського Вільного Економічного Товариства, Імператорського Московського сільськогосподарського товариства та Полтавського сільськогосподарського товариства. Перший лауреат найвищої тогочасної академічної нагороди – Макаріївської премії. О. О. Ізмаїльський – перший автор методики пошарового відбору ґрунту на глибину понад 2 м для визначення вологості, а також бурового інструменту, експонованого 1900 р. на всесвітній виставці в Парижі. Вивчав питання фітопатології та ентомології. У 1890-х рр. заклав низку лісосмуг, одна з яких існує й нині як ботанічна пам'ятка природи в с. Дячкове Диканського району Полтавської області. Живучи на Полтавщині, часто зустрічався з В. В. Докучаєвим, листувався з ним стосовно дослідження ґрунтів. В. В. Докучаєву належить першість у короткій, але професійно глибокій характеристиці О. О. Ізмаїльського як дослідника: "Наш лучший знаток степной влаги!"¹⁹¹ У 1901 р. виїхав із Полтавської губернії. Був управителем маєтків (1901–1911 рр.) великого князя Михайла Олександровича.

Діяльність О. О. Ізмаїльського як члена товариства увічно меморіальною дошкою на фасаді головного корпусу Пол-

189 Самородов В. М. Ізмаїльський Олександр Олексійович // *Енциклопед. Сучасн. України*. – Т. 11: Зор–Как. – К., 2011. – С. 222.

190 Компанец М. Ученые агрономы России. – М.: Колос, 1971. – С. 91.

191 Самородов В. Н., Котлик Е. П. В. В. Докучаев и А. А. Измаильский: Полтавой связанные судьбы // В. В. Докучаев і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / Укл. В. М. Самородов, С. Л. Кигим. Наук. ред. К. М. Ситник – Полтава: Верстка, 2007. – С. 56.

тавської сільськогосподарської дослідної станції імені М. І. Вавилова НААНУ, його ім'ям названо провулок у Полтаві¹⁹².

Дубровський Павло Михайлович (1857–1916), дійсний статський радник, учений-агроном. Закінчив Чернігівську духовну семінарію, згодом – Петровську землеробську й лісову академію (з двох спеціальностей; 1882 р.) із ступенем кандидата сільського господарства¹⁹³. Почав працювати в Курському губернському статистичному бюро (1882–1883 рр.), брав участь в обстеженні приватних господарств п'яти повітів Курської губернії. З 1883 р. по 1887 р. – управитель економії К. П. Арнольдї та директор Кучерівської сільськогосподарської школи в Курській губернії¹⁹⁴.

Полишивши ці посади, переїхав до Тамбовської губернії, де обстежував приватні господарства низки повітів, склавши їх статистично-економічний опис (1887–1889 рр.)¹⁹⁵. З листопада 1889 р. проживав у Полтавській губернії, де працював на керівних посадах: інспектора сільського господарства, уповноваженого в галузі сільського господарства, губернського урядового агронома (1889–1906 рр.). Гласний Полтавської думи (1901–1906 рр.). Член правління Полтавського товариства землеробських колоній і ремісничих притулків (1902–1906 рр.). Проявив себе як цілеспрямований, відданий справі фахівець-професіонал. Уже через місяць після переїзду до Полтави (6 грудня 1889 р.) став дійсним членом товариства (контактів із ним не полишав до кінця життя). З 14 грудня 1896 р. по 1906 р. обіймав посаду віце-президента товариства, згодом його обра-

193 Самородов В. Дубровський Павло Михайлович // *Енциклопед. Сучасн. України*. – Т. 8 : Дл–Дя. Додаток: А–Г. – К., 2008. – С. 493.

194 Вергунов В. А. П. М. Дубровський (1857–1916) – перший губернський агроном Полтавщини // В. І. Сазанов – розбудовник вітчизняної с.-г. дослідної справи та громадянин : матеріали круглого столу, 28 листоп. 2014 р., м. Полтава. – Полтава, 2014. – С. 36.

195 Самородов В. Дубровський Павло Михайлович // *Енциклопед. Сучасн. України*. – Т. 8 : Дл–Дя. Додаток: А–Г. – К. 2008. – С. 493.

но Почесним членом товариства, а також Почесним членом Лохвицького товариства сільських господарів (1895 р.) та Костянтиноградського сільськогосподарського товариства (1900 р.). На прохання президента товариства Д. К. Квітки П. М. Дубровський із 21 травня по 2 червня 1891 р. очолював Полтавське дослідне поле, був членом його ради (з 1891 р.) У подальшому він використав цей досвід, адже активно сприяв підвищенню статусу цієї установи до рангу Дослідної станції. Один із найнаполегливіших ініціаторів створення при товаристві друкованого органу – журналу "Хуторянин", членом редколегії якого був від випуску першого числа 23 травня 1896 р. і до 1906 р. включно¹⁹⁶. На сторінках цього популярного часопису, а також в інших періодичних виданнях та брошурах, численних виступах переконував у доцільності запровадження низки важливих сільськогосподарських культур, які нині є звичайними для нашого регіону, а саме: зернової кукурудзи, кормових буряків, цукрового сорго тощо¹⁹⁷. Усіляко пропагував культивування на Полтавщині нуту, проса віничного, винограду, низькорослих вишень та великоплодових абрикос. З метою їх поширення безкоштовно роздавав зацікавленим господарям посівний та посадковий матеріал цих культур. Як урядовий агроном-посадовець сприяв поширенню серед зацікавлених осіб таких нових на той час для Полтавської губернії культур, як англійський сортовий фенхель та овочевий горох, голландська великонасіннева гірчиця, біла масляна квасоля¹⁹⁸, а також великонасінна моравська сочевиця¹⁹⁹. Крім цього, на шпальтах "Хуторянина" активно консультував читачів із різних, іноді дуже складних, питань. Лише в 1898 р. було опубліковано 82 його статті-роз'яснення. П. М. Дубровському належить першість і за кількістю відгуків-рецензій на різні друковані видання в рубриці

196 Хроніка // *Хуторянин*. – 1897. – № 9. – С. 117.

197 Хроніка // *Хуторянин*. – 1897. – № 13. – С. 174.

"О новых и старых книгах". Був постійним організатором різних конкурсів із випробування нових сільськогосподарських машин та оприскувачів, зокрема тих, які були необхідні в боротьбі з буряковим довгоносом та шкідниками садів. Проявив себе як здібний перекладач новітньої для свого часу сільськогосподарської іноземної літератури. Як член редакції популярної газети "Полтавский Вестник" виступав на її сторінках із цікавими розвідками. П. М. Дубровський – один з ініціаторів клопотання про дозвіл на відкриття в Полтаві громадської бібліотеки (1892 р.) (нині Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека імені І. П. Котляревського). Ініціював проведення в Полтаві сільськогосподарських курсів для вчителів (1892 р.), які відіграли важливу роль у розвитку садівництва Полтавської губернії. Брав участь у розробці програми з осушення боліт течією річки Грунь¹⁹⁸. З 1906 р. – директор Уманського училища землеробства й садівництва. Згодом виїхав до Санкт-Петербурга, де був редактором провідного тогочасного наукового фахового журналу "Сельское Хозяйство и Лесоводство" (1908 р.).

У Полтаві проживав за адресою: Нова Будівля (власний дім) по Ново-Полтавській вулиці (нині вул. Шевченка).

Малама Павло Миколайович (1862–1919?), із старовинного дворянського роду. Закінчив Полтавську військову гімназію, згодом – Миколаївське кавалерійське училище (1881 р.)¹⁹⁹. З 1881 по 1888 р. – на військовій службі. Згодом у чині штабс-ротмістра вийшов у відставку й переїхав до родового маєтку в Кременчуцький повіт Полтавської губернії. Одержавши в спадок землі дядька Я. З. Малами та купивши землі братів, став

198 Дубровский П. Об осушении болот по нижнему течению р. Грунь // Хуторянин. – 1898. – № 22. – С. 357–359.

199 Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами. – Харьков: Изд-во "САГА", 2009. – С. 101–102.

землевласником (1000 десятин) у межах сучасних Глобинського, Кременчуцького та Хорольського районів Полтавської області²⁰⁰. Крім землеробства, опікувався справою племінного тваринництва та птахівництва (гуси, індики, качки, кури, цесарки). На всю Російську імперію уславився розведенням тулузких гусей. Мав завод із розведення коней верхових порід, репродуктор сірої української худоби. На різних с.-г. виставках тварини цих господарств були відзначені медалями. Усіляко сприяв розвитку козівництва, відомий як один із засновників Полтавського відділення Російського товариства козівництва (1910 р.). Депутат Полтавського дворянського депутатського зібрання (1907–1910 р.), почесний мировий суддя, повітовий губернський гласний від Кременчуцького повіту (1894–1897; 1898–1901; 1902–1905; 1906–1909; 1910–1913; 1914–1916 рр.), депутат Третьої Державної Думи Росії від Полтавської губернії (1907–1908 рр.)^{200, 201}. Шість років очолював Кременчуцьке сільськогосподарське товариство (1897–1903 рр.). На цій посаді сприяв випробуванню різної іноземної сільськогосподарської техніки, зокрема американських дискових землеробських снарядів (фірма "John Deer"). За результати цієї роботи написав та видав книгу (Малама П. Н. Испытание сельскохозяйственных машин и орудий в Кременчугском уезде. – Кременчуг, 1898). У 1903 р. обраний віце-президентом товариства. З липня 1906 р. по лютий 1907 р. – редактор журналу "Хуторянин". У 1907 р. висунутий на посаду президента товариства. Здобув на виборах (28 лютого) більшість голосів (76%), але взяв самовідвід. Збори висловили йому подяку й обрали Почесним членом товариства. Багаторічний член правління то-

200 Григор'єв В. На вітрах історії: монографія. – Полтава: ТОВ "АСМІ", 2012. – С. 176.

201 Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами. – Харьков: Изд-во "САГА", 2009. – С. 101–102.

вариства (1903–1916 рр.)²⁰². Усіляко сприяв розвитку селянських господарств. Коли вони зазнавали згубної дії природних аномалій, видавав селянам гроші для покриття збитків, закупівлі насіння, худоби, сільськогосподарського реманенту²⁰³. Виділив кошти на обладнання ветлікарні в містечку Глобине (1 тис. рублів, 1910 р.)²⁰³. Член правління Полтавського земельного банку (1902–1917 рр.), голова його оціночної комісії²⁰⁴. На всіх посадах вирізнявся активною громадянською позицією, був головою опікунських рад різних гімназій та шкіл Полтави й губернії. Брав участь у роботі Полтавської вченої архівної комісії, де завдяки його старанням та допомозі зібрано велику кількість раритетних документів і надруковано низку статей²⁰⁵. Серед них є такі, які й сьогодні не втратили значення для вчених-ентомологів, наприклад "О саранче 1804 г. и мерах борьбы с нею". У своїй громадській роботі мав вірного друга та однодумця – дружину Єлизавету Іванівну Маламу (уроджену Булюбаш), з якою одружився 1888 р. За її ініціативи було впорядковано дороги багатьох сіл сучасного Глобинського району Полтавської області. У 1901 р. вона стала активним членом сестер милосердя й на власні кошти відкрила лікарню для бідняків, де під час російсько-японської війни лікувалися десятки поранених вояків. За таку жертвеність Єлизавету Іванівну було нагороджено відзнаками та медалями Червоного Хреста. 12 січня 1918 р.²⁰⁶ Маламу заарештували більшовики, його подальша доля невідома.

У Полтаві Малама мешкав по Кам'яній вулиці (нині вул. Леваневського) у власному будинку.

202 Г. А. Полтавское Общество // Южно-Русская С.-Х. Газета. – 1907. – № 10. – С. 10.

203 Григор'єв В. На вітрах історії : монографія. Полтава: Тов. "АСМІ", 2012. – С. 177–178.

204 Козаченко А. І. Миңуле і сучасне (Нарис з історії Полтавського с.-г. технікуму). – Полтава, 1993. – С. 9–10.

205 "Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии" (1905–1917). Библиографический указатель. Сост. А. Б. Супруненко. – Полтава, 1991. – С. 25.

206 Григор'єв В. На вітрах історії : монографія. – Полтава: ТОВ "АСМІ", 2012. – С. 179.

Ганько Павло Петрович (1870–після 1932) – віце-президент товариства з 28 лютого 1907 р. по 1911 р. Див. про нього на с. 99–101.

Кияницин Володимир Сергійович (?–1920), з дворян, земський діяч²⁰⁷. Власник невеликого маєтку "Турковщина" в Гадяцькому повіті з раціональною, агрономічно передовою системою сівозмін. Господарство за врожайністю було кращим на ті часи у губернії. Воно мало статус зразкового, не раз відмічалось медалями різних виставок та конкурсів. Губернський гласний від Гадяцького повіту (1902–1905; 1906–1909; 1910–1913; 1913–1916 рр.). Член правління товариства. Дійсний член Полтавського відділення Імператорського Російського товариства сільськогосподарського птахівництва (з 1908 р.); активно експонував на виставках кращих у губернії курей породи лангшан та пекінських качок, яких розводив у своєму господарстві. Сприяв розвитку козівництва, був одним із засновників Полтавського відділу Російського товариства козівництва (1910 р.). Як член відділення садівництва Полтавського сільськогосподарського товариства (з 1910 р.) захоплювався вирощуванням різних сортів плодкових культур, зокрема яблуні²⁰⁸. Віце-президент товариства (1916–1918 рр.). Член Полтавської земської управи, з 1911 р. – завідувач її сільськогосподарського відділення. Обирався до складу ради дослідної станції (1912–1915 рр.). Редактор журналу Полтавського губернского земства "Полтавские Агрономические Известия" (1913–1916 рр.), а також видання "Известия Областной Земской Переселенческой Организации" (1912–1915 рр.). Товариш міністра землеробства в уряді гетьмана Павла Скоропад-

207 12 років Лютневої революції. Останні дні самодержавно-губернської Полтави // Робітник Полтавщини. – 1929. – 11 березня. – С. 2.

208 Протоколы Экспертных Комиссий Плтавской Сельско-Хоз. Выставки 1909 года. – Полтава : Электрич. Типограф. Г. И. Маркевича, 1911. – С. 8.

209 Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смути 1917–1922 рр. : Щоденники. – Полтава, 1995. – С. 105; 223.

ського (1918–1919 рр.)²⁰⁹. Академік В. І. Вернадський відносив Кияницина до "ділових..., недюжих, далеких від соціалізму, і від української державності..." людей²¹⁰. Кияницин заарештований більшовиками 19 травня 1919 р. У своєму щоденнику (від 31 березня 1920 р.) письменник В. Г. Короленко записав: "Помер Кияницин, по якому жалкують навіть більшовики; він був членом земської управи, людина дуже справна й чесна"²¹¹.

СЕКРЕТАРІ ТОВАРИСТВА

Остроградський Віктор Матвійович (1839–1884), із старовинного та уславленого дворянського роду Кобеляцького повіту Полтавської губернії. Член товариства з 1865 р., секретар та скарбник до кінця цього року²¹².

Петраш Володимир Васильович (?–1896), із Празької політехнічної школи. Секретар товариства з 18 січня 1866 р. по вересень 1867 р., член правління²¹³. У подальшому проживав на Полтавщині (станція Божкове).

Гейдук Федір Іванович (Бедржіх Янович) (1832–1890), із чеських міщан. За освітою агроном, випускник Празького технологічного інституту. Після навчання працював фахівцем із лісівництва в Чехії та Угорщині, з 1852 – службовець бібліотечного кадастру маєтку графа Ф. Кінські в Уграх. Вступив до Господарського товариства Празької округи, де вів активну популяризаторську діяльність, написав і видав низку цікавих книжок аграрного напрямку. Згодом одружив-

210 В. І. Вернадський. Дневники 1917–1921. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 74.

211 Короленко В. Г. Дети подземелья. Дневники (1917–1921). – Харьков: Фолио, 2013. – С. 326.

212 Сосновский М., Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 гг. Издание Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. – Полтава: Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 2 додатків.

ся й переїхав до Праги. Тут познайомвся з графом де Царієром, який запросив Гейдука взятись за управління його маєтками в Росії. Приїхавши в 1854 р. до Харківської губернії та ознайомившись із їхнім станом, відмовився від запропонованої посади. Залишився жити в Росії, де працював спершу в Харківській, а згодом у Київській губерніях. Завдяки допомозі професора Д. Лаледіна отримав посаду викладача Імператорського Харківського університету (нині Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). Тут видав дуже цікаву книжку "Взгляд Иностранца на нынешнее положение сельского хозяйства в России". З 18 вересня 1867 р. обіймав посаду секретаря товариства (до 1868 р.)²¹². Гейдука було запрошено персонально князем Л. В. Кочубеєм, його ж коштом він утримувався на цій посаді²¹³. У Полтаві проявив себе як творча, цілеспрямована особистість високого рівня освіченості (знав, крім російської та чеської, п'ять іноземних мов). Усе це красномовно підтверджують слова з історичного нарису товариства, де Ф. І. Гейдука характеризують як "...высокообразованного и преданного России и интересам полтавского хозяйства... Время его работы в Обществе было полно его разносторонней деятельностью, с полной ясностью он видел и понимал значение исторического момента, горячо и с любовью стремился передать другим и осветить те истинные нужды и потребности хозяйства губернии..., какие ему, пришельцу из родственной Чехии, стали так же дороги, как свои – и гораздо более очевидны, как явившемся из страны с высокой культурой"²¹⁴. Як секретар товариства виконував досить великий обсяг робіт, а саме: усе діловодство правління, складання протоколів засідань, річного звіту товариства, його

213 Сосновский М., Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 гг. Издание Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. – Полтава: Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 18.

214 Там само. – С. 98.

го грошову звітність²¹⁵. Гейдук першим висловився про необхідність вивчення Полтавської губернії в сільськогосподарському відношенні²¹⁶. У Полтаві прославився й іншими новаторськими справами. Він активно підтримував думку першого президента товариства Л. В. Кочубея про відкриття "ферми для проведення сільськогосподарських опытов". Для цього князь виділив ділянку землі Демидівської економії в маєтку своєї дружини. Саме там у 1867 р. під керівництвом Гейдука були закладені дослідні. У 1867 р. започаткував перше на Полтавщині фахове видання "Сельскохозяйственный сборник, земледельческий журнал, издаваемый Полтавским обществом сельского хозяйства". Цей двомісячний збірник виходив три роки (1867–1869 рр.) і швидко завоював увагу членів товариства. Ф. І. Гейдук був не тільки його головним редактором, а й автором, статті якого стосувалися ботаніки, хімії, геології, рослинництва й навіть загальної економіки.

У подальшому у зв'язку з інтенсивним освоєнням Чорноморського округу Гейдук у 1868 р. переїхав до Новоросійська. Тут він із знанням справи керував такими важливими галузями, як садівництво та виноградарство, обіймаючи посаду окружного агронома. У 1868 р., отримавши земельний наділ у Цемеській долині, організував плодовий розсадник, який згодом на російський кшталт назвав "хутір Гайдук". Сюди переїхала його родина – дружина і троє дітей. Це надало йому сили, і він організував навколо міста Новоросійськ велике поселення чехів (п'ять сіл). Вони заклали сади та виноградники посадковим матеріалом із розсадника Гейдука. Крім цього, його земляки старанно розводили тютюн. Та згодом, за порадою Гейдука, перейшли виключно на виноробство. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. за-

215 ²¹⁵ Сосновский М., Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 гг. Издание Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. – Полтава: Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 98.

216 Там само. – С. 117.

гальмувала їхню діяльність. У зв'язку з тим, що європейське виноградарство потерпало від філоксери, уряд Росії відрядив Гейдука для вивчення цього небезпечного шкідника до Франції, Іспанії, Італії, Німеччини та Австро-Угорщини. Повернувшись, він склав ґрунтовний звіт, який згодом був відзначений спеціальною премією. Після цього Гейдук вирішив вкладати гроші не в технологію вирощування, а в переробку винограду. Скупивши весь його врожай у чеських поселеннях, він став виробляти вино. У 1884 р. його представили на виноробській виставці в Ялті й визнали найкращим та відзначили золотою медаллю. І хоч після цього авторитет і слава Гейдука прокотились по всьому Чорноморському узбережжю, він вирішив у 1884 р. виїхати із цього регіону. Таке рішення збіглося із запрошенням від губернатора Східного Сибіру барона Корфа, щоб той став його радником із сільського господарства. Погодившись на це, Ф. І. Гейдук переїхав до Сахаліна, де самовіддано працював п'ять років. Та несприятливі умови й велике фізичне навантаження підірвали його здоров'я. Щоб поліпшити його, Гейдук виїхав на лікування до Кавказу. Але це не допомогло одужанню. Повертаючись на Далякий Схід, він помер прямо на кораблі. Поховали видатного агронома у Владивостоці.

Долгоруков Микола Олександрович (1833–1873), дійсний статський радник, князь, предводитель дворянства Полтавської губернії (12 листопада 1865 р. – 26 червня 1873 р.). Доктор медицини, закінчив медичний факультет Московського університету (1854 р.). У 1854 р. направлений як лікар у придунайські князівства, а згодом – до Севастопольського шпиталю. У 1855 р. – старший ординатор Царськосільського військового шпиталю, а з 1856 р. – інспектор шпиталів Москви, чиновник з особливих доручень при військовому міністрі (1856–1860 рр.). Від 1860 р. полишив військову службу й невдовзі переїхав до Полтавської губернії, де жив у Кременчуці (1865–1871 рр.). Секретар това-

риства з 1868 р.²¹⁷ Завдяки його клопотанням засідання товариства проходили в будинку Полтавського дворянського зібрання на Олександрівській площі, 37 (нині вул. Жовтнева, 31). Відомий тим, що на цій посаді запропонував перетворити започаткований його попередником Ф. І. Гейдуком "Сельскохозяйственный сборник..." на "Журналы Полтавского Сельскохозяйственного Общества". За розробленими Долгоруковим правилами, це видання без будь-яких змін видавалося до 1894 р.

Снітко Залеслав Іванович (?-?) – кандидат Санкт-Петербурзького землеробського інституту. Секретар товариства з 2 січня 1879 р. по 14 червня 1879 р. З того часу – дійсний член товариства (до 1888 р.). На засіданнях виступав із доповідями "О вредном действии засух", "О зарывании трупов павших животных в общую яму".

Величковський Олександр Петрович (?-?) – секретар товариства з 14 червня по 20 липня 1879 р. Див. про нього на с. 108–109.

Зеленський М. Д. (?-?) – секретар товариства з 20 липня по 20 жовтня 1879 р.

Вернер Костянтин Антонович (1850–1902), закінчив Миколаївське інженерне училище й вступив до Миколаївської інженерної академії, яку покинув за півроку до закінчення; вступив до Петровської землеробської та лісової академії, де навчався з майбутнім письменником-демократом Володимиром Короленком. Вони брали участь у заворушеннях, за що були заарештовані та вислані з Москви. Потім два роки провів на військовій службі. Згодом відновився в академії, яку блискуче закінчив із ступенем кандидата. Секретар товариства з 20 жовтня 1879 р. по 5 березня 1880 р. Виступав на засіданнях із доповідями, присвяченими ентомології та агрохімії (1879 р.), проводив статистичні узагальнення. У подальшому працював у Московському губернському земстві, де проявив себе як до-

слідник приватних господарств Московської губернії. З 1896 р. – професор Московського сільськогосподарського інституту²¹⁷. Увійшов до історії російської економічної думки як знаний статистик-агроном. Академік В. Р. Вільямс відзначав його "огромную опытность статистика-исследователя"²¹⁸.

Базилевич Іван Олексійович (1854–?), закінчив Полтавську духовну семінарію, згодом – Петровську землеробську та лісову академію із ступенем кандидата (1878 р.). Секретар товариства з 5 березня 1880 р. по 1 березня 1882 р. Не зважаючи на такий малий проміжок часу, зробив дуже багато для пропаганди новітніх для свого часу знань, адже виступив із низкою дуже цікавих та різнобічних за своєю тематикою доповідей з агрохімії, ентомології, фізіології рослин, лісорозведення, вівчарства тощо. Підготував два звіти товариства за 1878–1880 рр. Рекомендований товариством на одну з перших у Російській імперії посад губернського агронома (8 березня 1889 р.), але відмовився від неї²¹⁹. Як фахівець із лісорозведення (мав власну восьмирічну практику в одній з економік Херсонської губернії) першим в історії товариства зробив доповідь "О лесоразведении в степях" (28 листопада та 13 грудня 1890 р.), що полягала у висвітленні ролі лісу в зупиненні вітрів. Для цього Базилевич рекомендував висаджувати ліси на найвищих місцях широкими стрічками, розміщуючи їх під прямим кутом одна від одної, та перпендикулярно до напрямку північно-східного та східного вітрів. Насадження пропонувалося здійснювати такими породами, як ясен, клен, дуб, а між ними рекомендувалось висаджувати берест. Базилевич вважав, що ці оригінальні

217 Хроніка // Хуторянн. – 1902. – № 33. – С. 596.

218 Сельскохозяйственная академия имени К. А. Тимирязева. – М.: Гос. изд. с.-х. лит., 1946. – С. 33–35, 67, 344.

219 Сосновский М., Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 гг. Издание Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. – Полтава: Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 108.

та нові на той час розробки повинні були знайти своє втілення в практичній діяльності членів товариства²²⁰. Виконав дуже цінну в методичному плані роботу з подвірного опису Супруновської волості Полтавської губернії.

Фурдуєв Володимир Павлович (?-?), кандидат Петровської землеробської та лісової академії. Секретар товариства з 20 квітня 1882 р. по 20 грудня 1883 р. У подальшому – член-кореспондент (по 1888 р.). Першим за дорученням президента товариства Д. К. Квітки підготував нарис з історії організації дослідних сільськогосподарських установ у Росії та за кордоном, який був розглянутий спеціальною комісією разом із проектами про питання відкриття товариством дослідного поля в Полтаві, "...которое, по характеру своей деятельности, могло бы содействовать устройству местных хозяйств на началах научных и практических, соответственно современному уровню агрономии, в отличии от опытных станций, решающих лишь общие вопросы агрономии"²²¹. Правління товариства доручило В. П. Фурдуєву скласти програму діяльності дослідного поля, а також кошторис на його облаштування²²². Такі напрацювання були представлені та прийняті товариством 21 листопада 1882 р. Згодом вони затверджені губернським земським зібранням, яке виділило коштів як субсидію товариству на 1883 р. На засіданнях товариства зробив цікаві доповіді про організацію низки повітових сільськогосподарських виставок, які проходили в Полтавській губернії в 1882–1883 рр., а також оглядів: "Каракульские овцы в Полтавской губернии" (1883 р.), "Табаководство и фабрикация махорки" (1883 р.). Підготував звіти товариства за 1881–1882 рр. та

²²⁰ Там само. – С. 235–236.

²²¹ Фурдуев В. П. Очерк Организации Опытных Сельско-Хозяйственных Учреждений и проект устройства Опытного Поля при Полтавском с.-х. обществе. – Полтава: Типограф. И. А. Дохмана, 1882. – С. 55.

²²² Третьяков С. Ф. Краткий исторический очерк Полтавского опытного поля (1884–1909 г.). Вып. 2-й. Исторические обзоры. – Полтава: Электрич. типограф. И. Л. Фришберга, 1916. – С. 5.

1882–1883 рр. Уславився книжкою "Бактериология и агрономия" (Харьков: Типограф. А. Н. Гусева, 1891, 56 с.)

Хитрово Лев Аркадійович (1848–1926), кандидат Імператорського Харківського університету, активний член революційного гуртка цього вишу. Член-кореспондент товариства, його секретар із 20 грудня 1883 р. по 25 грудня 1885 р. Входив до складу першої ради дослідного поля, брав участь у написанні програми його діяльності разом з А. Є. Зайкевичем та Б. П. Черепакіним. Здійснив обстеження (1885 р.) поміщицьких господарств, у яких розвивалося каракульське вівчарство, констатував його незадовільний стан, крім окремих економій (Є. І. Милорадович та М. В. Потапенка). Захоплювався аграрною статистикою й першим із членів товариства здійснив обрахунки дохідності землевласників залежно від розмірів їхніх господарств. Згодом (1889 р.) ініціював складання нарису історії товариства "в связи с ходом русской жизни вообще... параллельно с развитием земледелия и сельского хозяйства... в России". Відомий як белетрист (псевдоніми: А-ов; Л. Х.; М-ч, а; Андрей Мирославич, Миронович, Облаков; Хуторянин). У цій царині співпрацював із низкою газет та журналів.

Тихомиров Василь Олександрович (1845 ?-?), студент Самарської духовної семінарії, згодом – Санкт-Петербурзького землеробського інституту. Працював учителем повітового училища в місті Глазов. Декілька разів був заарештований (1873 р.; 1875 р.) і висланий під надгляд поліції до міста Глазов, а згодом переведений до Самари. У 1877 р. переведений до Ярославської губернії, де вивчав стан городництва. У 1879–1881 рр. жив у Москві, де працював прикажчиком першого розряду на фабриці навчальних посібників. Секретар товариства з 25 грудня 1885 р. по 5 червня 1888 р. Склавав звіт про діяльність товариства за 1885–1886 рр. Активно виступав із доповідями на

його засіданнях (1886–1887 рр.) із різних питань: використання сільськогосподарської техніки, землеробство, рослинництво. Зробив низку повідомлень про хід губернських сільськогосподарських виставок (Полтавської та Харківської), а також Диканської ярмаркової сільськогосподарської виставки. Першим здійснив ініціативу президента товариства А. І. Заборинського із складання та видання "Исторической Записки", присвяченої 20-річчю від дня заснування товариства²²³.

Леонтьев А. Н. (?–?), секретар товариства з 5 червня 1888 р. по 10 травня 1889 р. За цей короткий проміжок часу провів дуже активну просвітницьку роботу, виступав на засіданнях товариства з низкою цікавих питань, зокрема пов'язаних з облаштуванням елеваторів, можливостями створення їхньої мережі на теренах Полтавської губернії. Для цього досить всебічно розібрався з історією та роботою Єлецкого елеватора в Центральній Росії. За допомоги А. Н. Леонтьєву в цій справі директора згаданого елеватора Сергія Сергійовича Бахтєєва було обрано Почесним членом товариства²²⁴. Першим серед посадовців товариства висловився на підтримку рішення уряду про введення посади губернських агрономів²²⁵. Із 3 липня 1888 р. запропонував керівництву товариства клопотатись щодо призначення такого агронома у Полтавську губернію.

Свідерський М. Ф. (?–?), секретар товариства з 10 травня 1889 р. по 13 вересня 1889 р.²²⁶

223 Тихомиров В. А. Историческая Записка о деятельности Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества с 1865 по 1887 г. – Полтава : Типограф. наследн. Н. Пигуренко, 1887. – 183 с. + 49 с. прилож.

224 Сосновский М., Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 гг. Издание Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. – Полтава : Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1897. – С. 147.

225 Там само. – С. 107.

226 Там само. – С. 2 додатків.

Ольшевський В. Л. (?–?), секретар товариства з 13 вересня 1889 р. по 4 листопада 1889 р.²²⁶

Греченко В. М. (?–?), секретар товариства з 4 листопада 1889 р. по 27 грудня 1889 р.²²⁶

Борковський В. М. (?–?) – секретар товариства від 27 грудня 1889 р. по 15 липня 1892 р.²²⁶ Виступав із цікавими доповідями: "Обоснование необходимости учреждения Министерства Земледелия" (1891 р.) та "Полтавское опытное поле и его нужды" (1891 р.), пропагував діяльність Морочанського та Полтавського дослідних полів (1890 та 1891 рр.).

Тележинський В. А. (?–?), студент Петровської землеробської та лісової академії, секретар товариства з 25 липня 1892 р. по 31 серпня 1894 р.²²⁶ Згодом полтавський повітовий агроном. На цій посаді співпрацював із журналом "Хуторянин", на сторінках якого давав відповіді на запитання читачів.

Петров Петро Андрійович (?–?), студент Петровської землеробської та лісової академії, секретар товариства з 31 серпня 1894 р. по 17 серпня 1896 р.²²⁶ З тих пір – дійсний член товариства (по 1913 р.).

Тушкан Павло Федорович (1867–1942), походив з українців Воронежчини Тушканових, був родичем Миколи Гоголя по материнській лінії. Дворянин, статський радник. Кандидат сільськогосподарських наук Петровської землеробської та лісової академії. Секретар товариства із 17 серпня 1896 р. по 1 січня 1899 р., водночас був завідувачем діловодства Бюро товариства конезаводства. Ще студентом улітку 1892 р. почав працювати практикантом у маєтку князя В. С. Кочубея (с. Дячкове на Полтавщині). Був секретарем комісії товариства, яка проводила

випробування плугів (11 модифікацій). Очолював її управитель маєтку, віце-президент товариства О. О. Ізмаїльський. Очевидно, Тушкан і в подальшому працював під його керівництвом, адже у своїй знаменитій праці "Влажность почвы и грунтовая вода в связи с рельефом местности и культурным состоянием почв", яка була вперше видана в Полтаві в 1894 р., майбутній класик землеробства висловив йому "глубочайшую признательность" за допомогу²²⁷. Під час проведення в Полтаві губернської сільськогосподарської виставки (1893 р.), на якій були представлені зразки зерна шести польових культур із селянських і поміщицьких господарств дев'яти повітів і дослідного поля, П. Ф. Тушкан провів їх всебічне обстеження²²⁸. Це була перша для Полтавської губернії праця з насіннєзнавства. Її дані довгий час брали за еталон. Під час свого секретарства в товаристві Тушкан зробив інші цікаві новаторські дослідження. Він першим в історії сільського господарства краю запропонував низку пропозицій із питань охорони праці під час роботи на молотарках та інших сільськогосподарських машинах (1896 р.). П. Ф. Тушкан першим в історії товариства висловив із доповіддю, присвяченою розвитку жіночої аграрної освіти (9 вересня 1898 р.)²²⁹. Він же розробив проект організації навчально-зразкового господарства на базі маєтку В. В. Бойка у Гадяцькому повіті (1899 р.)²³⁰. Згодом його стали використовувати як основу для організації на Полтавщині вищого аграрного навчального закладу. П. Ф. Тушкан проявив себе як дуже

227 Измаильский А. А. Избранные сочинения. – М.: Гос. изд. с.-х. лит., 1946. – С. 90.

228 Тушкан П. Местные крестьянские хлеба на Полтавской губернской сельскохозяйственной выставке 1893 года // Журналы Полтав. Общества С.-Х. 1897 год. – Полтава: Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1899. – Прилож. С. 1–29.

229 Деятельность сельскохозяйственных обществ // Хуторянин. – 1898. – № 38. – С. 589–590.

230 Тушкан П. Проект Организации Учебно-Образцового Хозяйства в имении Полтавского Губернского Земства, подаренном В. В. Бойко, в Гадяцком уезде. – Полтава: Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1899. – 31 с.

кваліфікований науковець-рільник та агрохімік під час обговорення на засіданнях товариства (1899 р.) нової системи землеробства І. Е. Овсінського та складання звітів товариства (за 1897 і 1898 рр.). Крім агрономії, він добре знався на тваринництві, зокрема вівчарстві. Зібрав велику колекцію зразків овечої вовни з різних господарств Полтавської губернії, яку подарував природничо-історичному музею Полтавського губернського земства (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського), брав участь як уповноважений товариства в "каракульських" експедиціях до Середньої Азії в 1894, 1895, 1897 та 1898 рр. Подальша робота П. Ф. Тушкана пов'язана з Катеринославським губернським земством. Він став завідувачем, а потім директором Верхньодніпровської сільськогосподарської школи й сільськогосподарської дослідної станції (1901 р.). Незважаючи на це, він залишався членом Полтавського сільськогосподарського товариства, брав участь у його окремих засіданнях. Створена наприкінці XIX ст. Верхньодніпровська сільськогосподарська школа була знаним аграрним центром не тільки Катеринославської губернії (нині Дніпропетровська область), а й усього півдня Російської імперії. Згодом на її базі був відкритий Ерастівський сільськогосподарський технікум. Проживаючи в Ерастівці, П. Ф. Тушкан захопився археологією. Це сприяло його знайомству з майбутнім академіком Д. І. Яворницьким, дружбу з яким проніс через усе подальше життя, допомагаючи йому в збиранні козацьких старожитностей. У 1917 р. П. Ф. Тушкана обрано до Української Центральної Ради від Катеринославської губернії. 8 квітня 1918 р. він обійняв посаду в. о. директора відділу сільськогосподарської освіти Генерального секретаріату земельних справ. Подальша його праця пов'язана із Сільськогосподарським науковим комітетом України, у якому він керував багатьма ключовими секціями. Обирався дійсним членом сільськогосподарської секції Харківського наукового товариства (1925 р.) – найбільшої філії

Всеукраїнської академії наук. У 1929 р. знову пов'язав своє життя з Полтавою, до 1934 р. обіймав посаду завідувача кафедри землеробства Полтавського сільськогосподарського інституту (нині Полтавська державна аграрна академія). Як знавець степового рільництва, професор П. Ф. Тушкан у полтавський період свого життя із захопленням читав курс лекцій "Погодні врожаї на Україні". Для цього він збирав архівні дані сивої давнини, просив допомоги в цій справі академіка Д. І. Яворницького. У листі з Полтави (від 20 червня 1930 р.) до Дмитра Івановича він зазначає: "Роблю скільки мочи остається од постійних загрузок. Чим старіші робимося, тим більше невикористаного, недоробленого бачу, а можливості до праці вільної нема". Та, незважаючи на складність роботи, вона була виконана. У ній були зібрані унікальні дані з 1749 р. до 1936 р. включно, показані різні типи посух, закономірності їх повторення²³¹. Ім'я цього достойника ввійшло не тільки до золотого фонду аграрної науки. Він назавжди залишився й у національному мистецтві. Геніальний художник І. Ю. Рєпін зобразив Тушкана в образі козацького писаря на історичному полотні "Запорожці пишуть листа турецькому султанові" (1880–1891 рр.).

Мацієвич Костянтин Андріанович (1873–1942), походив із старовинного шляхетсько-священницького роду²³². Випускник Ново-Олександрійського інституту сільського господарства й лісництва (1899 р.), де очолював українську студентську громаду²³². У 1 січня 1899 р. по 1 липня 1901 р. – секретар товариства. Першим розробив проект земської агрономічної організації в Полтавській губернії, який у подальшому став зразком для інших регіонів²³³. На цій посаді оформляв дуже важливі для історії аграрної науки матеріали: журнали засідання товариства

231 Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 126–127.

232 Лукасевич М. Олександр Русов // Українські кооператори. Кн. 1. – Львів, 1999. – С. 85.

233 Хроника // Хуторяннин. – 1899. – № 44. – С. 672.

від 17 лютого 1899 р. та 27 квітня 1899 р., на яких обговорювались такі актуальні на той час питання, як нова система землеробства І. Є. Овсінського та доповідь В. В. Докучаєва "О задачах учреждения Общества распространения в России сельскохозяйственных знаний и умений в связи с учением о зонах природы". Усе це вплинуло на світогляд молодого агронома, а в подальшому зблизило його з такими особистостями, як П. М. Дубровський, В. М. Дяков, Ю. Ю. Соколовський. Згодом разом із знайомим статистиком О. О. Русовим та його учнем Л. В. Падалкою організував при товаристві кооперативну комісію, активним учасником якої був Б. М. Мартос – майбутній визначний український громадський і політичний діяч, прем'єр-міністр Української Народної Республіки. Саме в Полтаві на засіданнях товариства (14 березня 1901 р.) Мацієвич виступив зі своїм баченням програмних засад кооперації, опублікованих у журналах засідання товариства в 1902 р. Першим у Російській імперії за дорученням Полтавського губернського земства в 1901 р. розробив проект мережі дослідних полів²³⁴. Згодом доопрацьованим він був утілений у Полтавській губернії (1908 р.). Унаслідок політичних репресій за участь в українському національному русі змушений улітку 1901 р. виїхати з Полтави до Саратова, де до 1905 р. працював губернським агрономом земства. У 1907 р. переїхав до Харкова, де працював завідувачем редакції популярного часопису "Южно-Русская Сельско-Хозяйственная Газета", який видавало Харківське сільськогосподарське товариство, при цьому не поривав зв'язків із Полтавським сільськогосподарським товариством, виконував усі звернення його керівництва, зокрема як редактор часописів "Хлібороб" і "Агрономічний журнал"²³⁵. Згодом (1915 р.) переїхав до Петрограда, де обійняв посаду профе-

234 Винер В. В. Сельско-хозяйственное опытное дело (Краткий исторический очерк и обзор программы русских с.-х. опытных учреждений 1840–1910 гг.). – М.: Изд-во "Новая деревня", 1922. – С. 17.

235 Лукасевич М. Олександр Русов // Українські кооператори. Кн. 1. – Львів, 1999. – С. 85.

сора сільськогосподарської економіки Вищих сільськогосподарських курсів та Кам'яноострівських сільськогосподарських курсів. У 1917 р. повернувся до Києва, де вів активну громадську, педагогічну та наукову діяльність, особливо в царині аграрної кооперації. 8 серпня 1917 р. Мацієвича призначено товаришем генерального секретаря земельних справ. На цій посаді включився в розробку земельного законопроекту Української Центральної Ради. Не погодилися з ідеєю соціалізації землі, подав у відставку²³⁶. За часів Української держави обіймав різні керівні посади. З 1918 р. – на дипломатичній роботі. У 1923 р. емігрував до Чехословаччини, де займався виключно науковою та викладацькою роботою. У 1936 р. очолив Українську наукову асоціацію в Празі. Вважається одним з основоположників суспільної агрономії²³⁶.

У Полтаві проживав за адресою: вул. Ново-Кременчуцька (нині Лідова), дім Завойко.

Іллічевський Олімпій Олександрович (1865–після 1933), походив із старовинного шляхетського роду. Випускник Петровської землеробської та лісової академії (1891 р.), учень професора І. О. Стебута. З 1892 р. працював на лісових розробках Тамбовської губернії, але через підірване здоров'я виїхав на лікування²³⁷. Згодом (1894 р.) узяв участь в оціночно-статичних роботах Херсонського губернського земства, але знову через погіршення стану здоров'я полишив роботу. Повітовий агроном в м. Усмані Тамбовської губернії (нині Липецька область Росії) та водночас завідувач Усманського дослідного поля (1895–1896 рр.), з 1896 р. – відділу поточної статистики Пермського губернського земства, з 1897 р. – Шуйського повітового

²³⁶ Єпик Л. І. Корифей громадської агрономії. Костянтин Мацієвич – учений, дипломат, політик : монографія. – Суми : Мрія, 2013. – 195 с.

²³⁷ Халимон О. В., Самородов В. М. Родина Іллічевських в ювілейному осмисленні та документах // Вісн. Полтав. держ. аграр. академії. – 2005. – № 4. – С. 92.

агронома. Згодом (1899 р.) переїхав із родиною на Полтавщину, де поєднував посади повітового агронома й секретаря Костянтиноградського (нині м. Красноград, Харківської області) сільськогосподарського товариства (1899–1901 рр.)²³⁸. З 1901 р. й до кінця життя мешкав у Полтаві. З 1 липня 1901 р. і до 1920 р. – секретар Полтавського сільськогосподарського товариства. Водночас (з 1903 р.) секретар, а згодом (1907 р.) – і скарбник відділення садівництва товариства. З 1905 р. – член кооперативного відділення. З 1906 р. – секретар Полтавського відділення Імператорського Російського товариства сільськогосподарського птахівництва, член його правління (з 1912 р.). Скарбник (з 1907 р.) відділення бджолярства. Опікувався бібліотекою товариства, подарував їй 52 томи власних книжок. Входив (з 1901 р.) до складу ради товариства, а також ради Полтавського дослідного поля, а згодом – і сільськогосподарської дослідної станції. З 1905 р. був членом аграрної комісії товариства, членом редколегії журналу "Хуторянин" (1907 р.), вів розділ "Діяльність сільськогосподарських товариств". Virізнявся активною діяльністю, зокрема щодо редагування низки друкованих праць товариства, а також як член експертних комісій сільськогосподарських виставок, ярмарків та аукціонів, які проводились товариством. Представляв його інтереси на губернських, повітових та фахових з'їздах, входив до складу комітету Харківської дослідної станції (з 1911 р.). За сумлінну працю з розбудови товариства отримав від його керівництва подяки (1905, 1907, 1915 рр.). Обраний Почесним членом товариства (з 1913 р.). У зв'язку з 50-річчям товариства представлений до почесної державної нагороди. Усіляко сприяв розвитку показових полів та садів товариств районного рівня, а також проведенню експедицій у Середню Азію для закупівлі каракульських овець. Virізнявся активною громадянською позицією: разом із родиною постійно жертвував кошти на користь голо-

дуючих, а згодом – на шпиталь товариства для вояків Першої світової війни. Залишив помітний слід як літописець історії товариства²³⁸. Після жовтневого перевороту (1917 р.) не покинув своєї посади, разом із сином Сергієм (1895–1961?), згодом відомим українським ботаніком, увійшов до створеного академіком В. І. Вернадським (1918 р.) Товариства любителів природи²³⁹. З 1920 р. – на викладацькій роботі як лектор сільськогосподарського факультету Вищої робітничої школи, Полтавського сільськогосподарського технікуму, Полтавського агрокооперативного технікуму, Полтавського сільськогосподарського інституту, Полтавського зоотехнічного інституту. В інституті (з 1929 р.) завідував лабораторією ґрунтознавства, читав загальне землеробство та ґрунтознавство з елементами геології. Водночас ці ж предмети викладав у 1921–1923 рр. у Полтавському технікумі садівництва. У 1921–1923 рр. завідував сільгоспвідділом Центрального пролетарського музею Полтавщини (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського), після ліквідації відділу займався лише педагогічною роботою. Брав участь у роботі Полтавської філії Всеукраїнського агрономічного товариства (Полтавське наукове товариство) (з 1922 р.), у якому очолював курси з навчання інструкторів із насіннізнавства та збирання лікарських рослин. Обирався (з 1924 р.) до помологічної комісії Полтавського губерньського земства. Був одним із фундаторів Всеукраїнського товариства ґрунтознавців як член його бюро та один із перших розробників статуту (1928 р.). Як ґрунтознавець надав допомогу комплексній ботанічній експедиції з дослідження заплавної долини річки Ворскла (1929 р.), провівши механічний

238 Илличевский О. Полувековая деятельность Полтавского общества сельского хозяйства // Хуторянин. – 1915. – № 42–44; № 50, 52; 1916.

239 В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія. Уклад. Самородов В. М., Кигим С. Л. / Наук ред. К. М. Ситник. – Полтава: Полтав. літератор, 2008. – С. 159, 244.

аналіз ґрунтів, зібраних експедицією. З 1930 по 1933 р. за сумісництвом працював лектором курсів ґрунтознавства та геології Полтавського інституту соціального виховання (нині Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка). З 1931 р. викладав на факультеті інженерів-агрономів організаторів Полтавського плодоягідного інституту. У зв'язку з погіршенням здоров'я в 1933 р. звільнився з посади професора Полтавського зоотехнічного інституту²⁴⁰. Подальша доля невідома.

У Полтаві з родиною проживав за адресами: з 1913 р. – пров. Андріївський, 6; у 1918–1920 рр. – вул. Стрітенська, 75 (нині вул. Комсомольська); у 1930–1933 рр. – вул. Ф. Лассаля, 12 (нині вул. Сковороди).

ДИРЕКТОРИ ПОЛТАВСЬКОГО ДОСЛІДНОГО ПОЛЯ ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СТАНЦІЇ

Черепакін Борис Петрович (1860–1901), з дворян Кременчуцького повіту Полтавської губернії. Його батько – Петро Осипович Черепакін був одним із найстаріших членів товариства (з 1867 р.). Закінчив Петровську землеробську та лісову академію (1883 р.). За спогадами сучасників "...был именно агрономом по убеждению и фанатиком своего дела"²⁴¹. Працював в агрономічній лабораторії Імператорського Харківського університету, а згодом – на Студенківському дослідному полі²⁴². В обох установах пройшов наукову школу професора А. Є. Зай-

240 Халимон О. В., Самородов В. М. Родина Ілличевських в ювілейному осмисленні та документах // Вісн. Полтав. держ. аграр. академії. – 2005. – № 4. – С. 92.

241 Барыбин Т. Памяти Б. П. Черепакина // Хуторянин. – 1901. – № 44. – С. 719.

242 П. Д. [убровский] Б. П. Черепакин (Некролог) // Хуторянин. – 1901. – № 43. – С. 699–700.

кевича, адже саме під його керівництвом брав участь у проведенні колективних дослідів із сортовипробування різних сільськогосподарських культур²⁴³. 31 березня 1885 р. за рекомендаціями А. Є. Зайкевича та І. А. Стебута обраний директором Полтавського дослідного поля²⁴⁴. За досить короткий час створив його наукову програму (1886–1894 рр.), затверджену правлінням товариства (травень 1885 р.). Вона була самобутньою та унікальною, адже головним методом досліджень передбачався польовий, який, на думку Б. П. Черепакіна, гарантував точність дослідів. Крім цього передбачалось ведення досліджень із накопичення, заощадження та збереження вологи, що було новаторським підходом для Півдня Росії. Запровадив в Україні найстаріший сільськогосподарський дослід "Беззмінне жито", який існує й понині. Поеднував організаційно-керівну та наукову роботу з веденням метео- та фенологічних спостережень. Водночас завідував відділом рільництва (1885–1891 рр.)²⁴⁴. Ретельно та всебічно опрацював отримані дані, склав у 1886 р. перший звіт, який опублікував 1888 р. як "Отчет по опытному полю Полтавскаго сельскохозяйственнаго общества за 1885–1887 года". В історії вітчизняної аграрної науки це був перший аналіз експериментально отриманих агротехнічних даних стосовно головних польових культур. За цей звіт рада Петровської землеробської та лісової академії без захисту присудила Б. П. Черепакіну вчений ступінь кандидата сільськогосподарських наук²⁴⁵. Епіграф до цього звіту "Слова и иллюзии проходят, факты же остаются" став крилатим для багатьох поколінь аграріїв. Це ж стосується й вислову Б. П. Черепакіна "Чем лучше обработка, тем лучше озими", виголошеного на за-

243 Дьяков В. Н. Из воспоминаний о Полтавском опытном поле // Хуторянин. – 1909. – № 41. – С. 1377.

244 Гриб Н. И., Чуйко В. К. Полтавская ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственная опытная станция им. Н. И. Вавилова. – К.: Лыбидь, 1991. – С. 26.

245 Дьяков В. Н. Из воспоминаний о Полтавском опытном поле // Хуторянин. – 1909. – № 41. – С. 1380.

сіданні товариства 2 березня 1886 р. Звіт 1885–1887 рр. разом із звітами дослідного поля за 1888 та 1889 рр. (складені теж Черепакіним) стали настільними книгами для науковців та практиків Росії. З 1885 р. по 1891 р. входив до складу ради товариства. Через поганий стан здоров'я за власним бажанням у червні 1891 р. пішов у відставку. Забажав стати довічним членом товариства, звернувшись із відповідною заявою до його президента. На це правління товариства на засіданні від 16 травня 1891 р. постановило висловити Б. П. Черепакіну подяку як очільнику дослідного поля, а 29 січня 1892 р. обрало його Почесним членом товариства. У 1891 р. виїхав із Полтави до Лохвицького повіту, де придбав невеликий маєток. Згодом працював управляючим Білокриницької вищої сільськогосподарської школи (1891–1896 рр.). Тут енергійно та професійно вів величезне польове й лісове господарство²⁴⁵. Наприкінці листопада 1896 р. повернувся до Полтави. Відтоді по серпень 1900 р. працював у Полтавському відділенні Дворянського земельного банку, де завідував діловодством.

Вірним соратником і однодумцем Б. П. Черепакіна, зокрема по роботі на дослідному полі, була його дружина Вікторія Іванівна Черепакіна. Вона добровільно та безкоштовно вела багато побутових справ, які стосувались обслуговування персоналу згаданої установи²⁴⁵.

Під час урочистостей, які товариство проводило 28 жовтня 1909 р. з нагоди 25-річчя Полтавського дослідного поля, залу засідань прикрашали 4 портрети діячів, які найбільше прислужились становленню та розвитку цієї установи, серед них були портрети В. А. Зеленського, А. І. Заборинського, Д. К. Квітки, і Б. П. Черепакіна.

У жовтні 2014 р. на честь 130-річчя заснованої на базі дослідного поля Полтавської сільськогосподарської дослідної станції імені М. І. Вавилова НААН за ініціативи співробітників на її головному корпусі відкрито меморіальну дошку на честь Б. П. Черепакіна.

Дяков Василь Миколайович (1865–1923), закінчив Петровську сільськогосподарську та лісову академію (1889 р.), під час навчання в якій був літнім практикантом у Піщано-Баласанській економії князя В. Кочубея, де працював під керівництвом О. О. Ізмаїльського. Саме в цей час зацікавився діяльністю Полтавського дослідного поля й після знайомства з його директором Б. П. Черепакіним прийняв пропозицію працювати два місяці як практикант у цій установі²⁴⁶. З 1 березня по 1 жовтня 1890 р. учителював у одній із перших у Росії Кінь-Колодязьській сільськогосподарській школі (нині Липецька обл., Росія)²⁴⁷. Переїхав до Полтави, де став працювати помічником директора (жовтень 1890 р. – березень 1891 р.). Згодом, за пропозицією О. О. Ізмаїльського, погодився балотуватися на посаду директора Полтавського дослідного поля, на яку обраний у червні 1894 р. і яку обіймав по серпень 1899 р.²⁴⁸ На цій

246 Дьяков В. Н. Из воспоминаний о Полтавском опытном поле // Хуторянин. – 1909. – № 41. – С. 1376.

247 Самородов В. М. Дяков Василь Миколайович // Енциклопед. Сучасн. України. – Т. 8: Дл – Дя. Додат.: А–Г. – К., 2008. – С. 582.

248 Дьяков В. Н. Из воспоминаний о Полтавском опытном поле // Хуторянин. – 1909. – № 41. – С. 1379.

посаді значно розширив площу поля, започаткував нові елементи програми, посиливши методологію проведення дослідів, уключивши до неї питання впливу на врожайність рослин пару з внесенням і без внесення гною, часу підняття зябу на врожай ярових культур, використання мінеральних добрив у сівозміні, впливу попередників на врожайність культур²⁴⁹. Одним із перших в Україні звернув увагу на перспективність свиначарства (брав участь в організації дослідів із встановлення порівняльної ефективності відгодівлі місцевої та беркширської порід свиней)²⁵⁰. Склав 7 звітів дослідного поля, 6 одноосібно, а один у співавторстві. Був членом експертних комісій багатьох сільськогосподарських виставок та аукціонів. У 1899–1904 рр. – уповноважений Міністерства землеробства із сільськогосподарської частини; у 1904–1906 рр. – у Тамбовській губернії (Росія). З 1906 р. – інспектор сільського господарства та завідувач агрономічної допомоги Полтавської губернії. З 1908 р. – член економічної ради Полтавського губернського земства. Входив до складу правління товариства (1907–1909, 1910–1914 рр.). Був членом редакційної колегії журналу "Хуторянин", вів розділ "Сельскохозяйственная печать". З 1913 р. – у складі комісії товариства з питання відкриття в Полтаві вищого аграрного навчального закладу. З 1919 р. – бібліотекар товариства; співробітник Полтавської філії Наукового товариства при ВУАН; у 1922 – 1923 рр. – консультант Полтавського управління Уккредгосп тресту з організації відділу рільництва на Всеросійській сільськогосподарській виставці в Москві.

За наукові заслуги, зокрема з розбудови дослідного поля, нагороджений орденами Святого Станіслава III ступеня та Святої Анни III ступеня. Обраний Почесним членом товариства

249 Самородов В. М. Дяков Василь Миколайович // Енциклопед. Сучасн. України. – Т. 8: Дл – Дя. Додат.: А–Г. – К., 2008. – С. 582.

250 Сазанов В. Памяти бывшего директора Полтавского Опытного Поля Василия Николаевича Дьякова // Українська С.-Г. Газета. – 1923. – № 16. – С. 4–5.

тва (6 грудня 1909 р.) та Решетилівського сільськогосподарського товариства (1908 р.).

Як великий театрал, постійно писав рецензії на спектаклі та виступи знаменитих артистів, публікуючи їх у популярному часописі "Полтавський Голос". Дуже гарно малював, адже починав навчатися в Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі²⁵¹. Залишив по собі серію акварелей, на яких зображені околиці Полтавського дослідного поля.

У Полтаві мешкав за адресою: Сінна площа, будинок Шалека.

Соколовський Юрій Юрійович (1875–1922), закінчив Ново-Олександрійський інститут сільського господарства й лісівництва (1897 р.)²⁵². Під час навчання входив до складу нелегальної студентської "Української громади", яка поширювала українські національні ідеї²⁵³. З 3 березня по 1 травня 1898 р. – практикант Полтавського дослідного поля, згодом – помічник директора (1 травня 1898 р. – 17 вересня 1899 р.), із 17 вересня 1899 р. по 1 січня 1905 р. – директор і водночас завідувач відділу рільництва²⁵⁴. Працюючи на цих посадах, одним із перших серед учених Росії дослідив розвиток кореневих систем найголовніших сільськогосподарських культур залежно від типу ґрунтів. Для цього розробив спеціальну методику й технічні засоби, згодом узяті на озброєння іншими дослідниками. У 1898 р. переклав із польської мови на російську книгу І. Є. Овсінського "Новая система земледелия", про зміст якої декілька разів доповідав членам товариства (1898–1899 рр.). Аналітично розглянув цю працю, покритикував її автора не за ідейний напрямок, а за бажання зробити її універсальною для всіх типів ґрун-

251 Самородов В. М. Дяков Василь Миколайович // *Енциклопед. Сучасн. України*. – Т. 8 : Дл – Дя. Додат. : А–Г. – К., 2008. – С. 582.

252 Ісаєва С. Юрій Соколовський // *Село полтавське*. – 1995. – 13 квітня. – С. 3.

253 Спіль Л. І. К. А. Мацієвич – науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч // *Укр. істор. журн.* – 2007. – № 1. – С. 126.

254 Ісаєва С. Юрій Соколовський // *Село полтавське*. – 1995. – 13 квітня. – С. 3.

тів та культур. Першим із членів товариства висловив думку про перевірку системи та знарядь для її здійснення спеціальною комісією на Полтавському дослідному полі. Неперевершений популяризатор досягнень та напрацювань дослідного поля, для чого розробив серію великих кольорових таблиць та набір фотографічних слайдів, за допомогою яких ілюстрував свої численні виступи та доповіді як серед науковців, так і серед селян. Ініціював відкриття на дослідному полі вегетаційного будиночка (1904 р.). Як директор дослідного поля запрошений до участі у Всесвітній виставці в Сент-Луїзі (1905 р.)²⁵⁵.

З 1 січня 1905 р. й до середини 1917 р. обіймав посаду губерньського земського агронома Полтавської губернії. При цьому обстоював розвиток кормовиробництва, особливо люцерносіяння, як важливої складової інтенсифікації тваринництва. Вважав обов'язковою умовою агрокультурного господарювання 4-пільну сівозміну з полем багаторічних бобових трав. Сприяв розвитку насінництва, проводячи пропаганду вітчизняних сортів і доводячи їхні переваги над іноземними культиварами.

Один із найактивніших членів товариства, багаторічний член його правління (1899–1902; 1903–1905; 1906–1908; 1909–1911; 1912–1915 рр.). Організатор (1905 р.) та голова (1910 р.) кооперативного відділення товариства, член відділень садівництва та бджолярства. Був серед засновників на базі останнього губерньського товариства бджолярства (1909 р.).

Ю. Ю. Соколовському належить низка важливих ініціатив, а саме: перетворення дослідного поля на дослідну станцію (подання 1902, 1905, 1908 рр.); відкриття в Полтаві помологічної станції (1905 р.), дослідної пасіки (1909 р.), Петровського вищого сільськогосподарського навчального закладу (1909 р.), сільськогосподарського відділу при Полтавському історико-природничому музеї (1909 р.). Ю. Ю. Соколовський був одним

255 Журнали Полтавского Общества Сельского Хозяйства. 1905 г. Вып. второй. – Полтава : Электрич. типограф. Г. И. Маркевича, 1905. – С. 29.

із головних організаторів Спільки південних земств у справі переселення селян. Для вирішення цього питання в 1906 р. очолив спеціальну експедицію в степові області Казахстану й Середньої Азії, де працював 7,5 місяця, зібравши дуже цінні та раніше невідомі матеріали²⁵⁶.

Крім цього, він був засновником Полтавського товариства споживачів для оптових закупівель (1915 р.), а також таких часописів, як "Полтавские Агрономические Известия" (1913 р.) та "Продовольствие" (1917 р.). Ю. Ю. Соколовський – багаторічний член редколегії журналу "Хуторянин", де вів розділ "Местная земская хроника и переселение". Активний розбудовник та благодійник Полтавської громадської бібліотеки (нині Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека імені І. П. Котляревського), один з організаторів її Пушкінського відділення.

Був цілеспрямованим діячем з організації агрономічної допомоги населенню²⁵⁷. Під час закордонного відрядження до Чехії, Моравії, Німеччини та Данії (1914 р.) вивчив досвід організації малих селянських господарств. Узагальнив його та з урахуванням вітчизняної специфіки намагався впроваджувати в Полтавській губернії. Ініціював створення показових дослідних полів у кращих приватних селянських господарствах.

Стояв біля витоків споживчої кооперації України. Обирався головою ради Полтавської спільки споживчих товариств, а також головою ради Полтавського кооперативного союзу (1916 р.).

27 квітня 1918 р. обраний міським головою Полтави, але фактично обов'язків не виконував, оскільки 29 квітня 1918 р. був уведений до складу Гетьманського уряду на посаду міністра харчових (продовольчих) справ (4 травня – 14 листопада 1918 р.). У листопаді 1918 р. увійшов до складу дипломатичної

256 Якименко М. А. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки столітньої реформи (1908–1913 рр.). – Полтава, 2009. – С. 55.

257 Дедусенко А. Ф. Агрономическая помощь населению Украины // Под ред. К. Г. Маньковского. – Харьков, 1923. – С. 47.

місії Директорії, яка працювала в Румунії й Сербії²⁵⁸. У подальшому жив на еміграції в Белграді (Сербія).

Отримав високу оцінку багатьох відомих сучасників. Зокрема, академік В. І. Вернадський вважав його агрономом "...з серйозними науковими роботами з дослідної справи..."²⁵⁹ Письменник В. Г. Короленко наголошував, що "Соколовський – розумний, дуже діловий і порядний чоловік"²⁶⁰.

Крім агрономічної діяльності, вирізнявся неперевершеними лекторськими здібностями, був талановитим публіцистом, якого називали майстром репортажу. Відомий і як чудовий фотограф, який залишив по собі величезну спадщину, що є літописом тогочасного життя.

Обраний Почесним членом товариства (6 грудня 1909 р.), нагороджений орденом Святого Станіслава III ступеня (14 січня 1912 р.).

У Полтаві мешкав за адресою: Сінна площа, будинок 46.

Третьяков Сергій Федорович (1872–1918), кандидат природничих (фізико-математичних) наук. Закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Московського університету з дипломом 1-го ступеня (1895 р.), а згодом – Ново-Олександрійський інститут сільського господарства та лісівництва (нині Харківський національний університет імені В. В. Докучаєва) (1899 р.). Із студентських років був дієвим революціонером, борцем проти царського самодержавства²⁶¹.

З 1897 по 1898 рр. працював помічником хіміка Мальцевських заводів в Орловській та Калузькій губерніях²⁶². Згодом, пе-

258 Єлік Л. І. К. А. Мацієвич – науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч // Укр. істор. журн. – 2007. – № 1. – С. 129.

259 Вернадський В. И. Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 – январь 1920. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 74.

260 Короленко В. Дневник. Письма. 1917–1921. М. : Сов. писатель, 2001. – С. 74.

261 Апостол рационального растениеводства С. Ф. Третьяков / укл. : В. А. Вергунов, В. М. Самородов, Н. М. Опара; науч. ред. В. А. Вергунов. – Полтава, 2011. – С. 30–31.

262 Там само. – С. 47–48.

реїхавши до Полтави, за пропозицією свого давнього приятеля Ю. Ю. Соколовського, на той час директора дослідного поля, почав працювати практикантом цієї установи (1899 р.); співробітником-хіміком. У 1900–1905 рр. – помічник директора дослідного поля, а з 1 січня 1905 р. по 1910 р. – директор і водночас завідувач відділу рільництва²⁶². На цій посаді відновив розпочаті Ю. Ю. Соколовським (1900 р.) клопотання про перетворення дослідного поля на сільськогосподарську дослідну станцію. 1 січня 1910 р. був обраний її директором. Цю посаду з невеликими перервами обіймав до кінця життя.

На згаданих посадах сприяв удосконаленню та поліпшенню методики польового дослідження, особливо з вивчення таких кардинальних питань, як обробіток ґрунту та його вплив на накопичення вологи в ґрунті, боротьба з посухою, структура сівозмін. У дослідках із вивчення сівозмін запровадив дослідження хімічних і фізичних перетворень, які відбуваються у ґрунті під впливом культивування сільськогосподарських рослин, їхніх попередників та наступних культур, а також накопичення вологи. С. Ф. Третяков вважається першопрохідцем вітчизняної аграрної науки з питань вивчення динаміки нітратів у ґрунті²⁶³. Після нього це питання почали вивчати практично всі сільськогосподарські дослідні установи Росії. Сергій Федорович заснував та очолив одну з перших серед дослідних полів Росії спеціалізовану хімічну лабораторію та склав програму її діяльності (1909 р.). У 1910 р. на її базі утворено агрохімічний відділ²⁶⁴. Разом із Ю. Ю. Соколовським організував при дослідному полі контрольну станцію насіння та добрив (1905 р.).

С. Ф. Третяков був одним із піонерів агрономізації в Україні та на Полтавщині зокрема. У цій галузі він ретельно та всебічно вивчив питання раціонального використання піщаних

263 Апостол раціонального рільництва С. Ф. Третяков / укл.: В. А. Вергунов, В. М. Самородов, Н. М. Опара; наук. ред. В. А. Вергунов. – Полтава, 2011. – С. 13.

264 Там само. – С. 13.

ґрунтів, довів переваги застосування на них мінеральних добрив та поверхневого обробітку²⁶⁵. Був активним пропагандистом вищесказаного на піщаних ґрунтах бобових культур, зокрема таких, як люпин та озима вика. Одним із перших у Росії ретельно дослідив вплив факторів зовнішнього середовища на ріст, розвиток та врожайність картоплі²⁶⁶. Сприяв запровадженню низки досліджень із кормовиробництва, зокрема з вивчення біології та агротехніки люцерни. Організував при товаристві маточник-розсадник із насінництва кормових культур²⁶⁷.

С. Ф. Третяков керував стажуванням та проходженням практики великої низки агрономів, а також виступав перед ними із змістовними лекціями. З огляду на це багато видатних аграріїв уважали його своїм учителем. Перш за все це стосується знайомих постатей, таких як академіки М. І. Вавилов, О. Н. Соколовський, І. В. Якушкін²⁶⁸.

С. Ф. Третяков брав активну участь у роботі різноманітних з'їздів, нарад, конференцій, комісій як загальнодержавного, так і регіонального рівнів. Вів активну редакторську діяльність із видання історичних нарисів дослідного поля, найголовніших висновків його роботи (1884–1909), звітів та праць дослідного поля й сільськогосподарської дослідної станції; також був членом редколегії таких відомих аграрних часописів, як "Хозяйство" (1906–1918 рр.) та "Хуторянин" (1907–1917 рр.)²⁶⁹. За життя С. Ф. Третякова за його редагуванням побачили світ 23 випуски звітів, підсумків та нарисів. Усі вони мали неабиякий читачий попит як серед учених, так і в колах освічених селян.

С. Ф. Третяков проявив себе як активний та цілеспрямований член товариства. Він багато років входив до складу його

265 Там само. – С. 16–18.

266 Там само. – С. 18.

267 Там само. – С. 50–51.

268 Самородов В. Вчитель Вавилова і Якушкіна // Зоря Полтавщини. – 2007. – 7 грудня. – С. 11.

269 Апостол раціонального рільництва С. Ф. Третяков / укл.: В. А. Вергунов, В. М. Самородов, Н. М. Опара; наук. ред. В. А. Вергунов. – Полтава, 2011. – С. 49.

правління (1910–1918 рр.), а також багатьох його комісій. Як член товариства брав участь у заснуванні на початку ХХ ст. громадської бібліотеки в Полтаві (нині Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека імені І. П. Котляревського), у якій він був членом ревізійної комісії, а також одним з організаторів її Пушкінської філії. Входив до складу оргкомітету з відкриття в Полтаві вищого сільськогосподарського навчального закладу (1900, 1913 рр.).

У 1912 р. отримав запрошення на посаду професора кафедри часткового землеробства Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва, на яку його обрано без особистої на те заяви "за заслуги перед сільським господарством та дослідною справою". Відмовився від цієї пропозиції, оскільки вважав себе недостатньо підготовленим для посади професора²⁷⁰.

Як офіцер запасу призваний до лав армії у зв'язку з початком Першої світової війни. У цей час працював уповноваженим із заготівлі фуражу та м'яса в Катеринославській і Таврійській губерніях, очолював Катеринославський губернський продовольчий комітет²⁷¹. Повернувся до Полтави, де почав працювати членом президії губернського продовольчого комітету²⁷². Згодом працював на дослідній станції.

Обраний почесним членом товариства (6 грудня 1909 р.). Першим отримав найвищу нагороду товариства – золоту медаль "За труды по опытному делу" (28 жовтня 1910 р.). "За зразковий устрій та вдосконалення сільського господарства губернії" нагороджений орденом Святої Анни III ступеня (6 лютого 1912 р.)²⁷³. Правління товариства заснувало фонд імені С. Ф. Третякова для преміювання наукових праць із дослідної справи (1918 р.).

270 Апостол раціонального рільництва С. Ф. Третяков / укл.: В. А. Вергунов, В. М. Самородов, Н. М. Опара; наук. ред. В. А. Вергунов. – Полтава, 2011. – С. 50.

271 Там само. – С. 51.

272 Там само. – С. 50.

273 Там само. – С. 50.

Аналогічний фонд підтримки студентів Харківського сільськогосподарського інституту заснувало Всеукраїнське агрономічне товариство (1922 р.)²⁷⁴.

У Полтаві мешкав у будинку директорів сільськогосподарської дослідної станції (будинок зберігся). Похований на Павликівському цвинтарі поблизу сільськогосподарської дослідної станції, могила не збереглася.

На честь С. Ф. Третякова названо провулок у Полтаві (з 1995 р.), відкрито меморіальну дошку на головній будівлі Полтавської сільськогосподарської дослідної станції імені М. І. Вавилова НААН у 2014 р. Її подарував установі директор Національної сільськогосподарської бібліотеки В. А. Вергунов²⁷⁵.

274 Самородов В. Апостолу раціонального рільництва // Нова година. – 2014. – 21 травня. – С. 5.

275 Там само. – С. 51.

ПІСЛЯМОВА

*Історія – це пані принципова.
Висвітлює у ракурсах нових
І те, що відлетіло, мов полова,
І те, що не вдостойлося слова,
І те, що стало кличем для живих.*

Наталія Поклад

Завданням даного дослідження було відновити події та справи знаменного періоду аграрної історії України – діяльності Полтавського сільськогосподарського товариства (1865–1920 рр.).

Доведено, що товариство сприяло модернізації аграрного сектора Полтавщини, розквіту наукової думки. Новаторські програми, розроблені товариством, були оригінальними. Під час їх упровадження у виробництво воно отримувало імпульс інтенсифікації не тільки в Полтавській губернії, а й в інших регіонах України та Росії. Перш за все цьому сприяло запроваджене товариством дослідне поле і створена на його основі сільськогосподарська дослідна станція – родоначальники вітчизняної галузевої дослідної справи.

Значною мірою такий успіх пов'язаний із діяльністю очільників товариства та активних членів низки його підрозділів. І хоча з плином часу їхні добрі справи почали забуватися, авторам книги вдалося певною мірою показати їх як талановитих і різнопланових особистостей.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про те, що своєю діяльністю товариство зарекомендувало себе самоврядною ініціативною організацією, яка здатна була допомогти місцевим територіальним громадам результативно вирішувати нагальні завдання.

На думку авторів, спадщина товариства, крім значного історичного значення, має позитивний виховний потенціал, який

потрібно ширше використовувати, надто у навчальному процесі сільськогосподарських освітніх закладів.

Разом із викладеним матеріалом наведене узагальнення не вичерпує усіх аспектів становлення та розвитку товариства, адже відкритими залишаються ще багато питань. Сподіваємося, що в подальшому і вони будуть вирішені, тому що ця монографія стане для них надійним підґрунтям.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абаза О. А.	13
Арнольд К. П.	112
Арондар Я. В.	40
Базилевич І. О.	59, 123, 124
Бахтеев С. С.	126
Башкирцева М.	80
Башкирцев К. П.	65
Безак С. О.	107
Бербанк Лютер	44
Білуха-Кохановський М. А.	29
Бобрицькі	82
Богаєвський Д. М.	71
Бойко В. В.	63, 128
Бойко М.	3
Бондаренко О. П.	77
Борковський В. М.	127
Борткевич В. М.	26, 27, 48
Бразоль Г. Є.	65
Бразоль С. Є.	55
Буллюбаш Є. І.	116
Бунін І.	80
Вавилов М. І.	42, 145
Валуєв П. О.	13
Василенко В. І.	21, 30, 38
Васьков-Примаков П. Г.	21, 99
Величко Ф. К.	13
Величковський О. П.	16, 108, 109, 122
Вербецький К. Л.	84
Вергунов В. А.	4, 33, 34, 147
Вернадський В. І.	42, 83, 84, 86, 117, 118, 134, 143
Вернер К. А.	122, 123
Витвицький М. М.	23

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Вільд Г. І.	37
Вільямс В. Р.	123
Восейков О. І.	13, 37
Волков В. О.	58
Волков О. П.	13
Галаган Г. П.	12
Ганько Є. П.	84, 101
Ганько М. П.	101
Ганько П. М.	101
Ганько П. П.	24, 48, 77, 89, 99, 100, 101, 117
Гейдук Ф. І.	16, 32, 39, 90, 118, 119, 120, 121, 122
Гіляранський В. П.	70
Глінка М.	80
Гоголь М.	127
Голіцин Н. Ф.	109
Горсалько (Гайдарова)	82
Греченко В. М.	127
Гриневич П. І.	48, 69, 81, 88, 89, 98, 99
Грінвальд Р. Є.	13
Гуров О. В.	14
Гуссон І.	72
Даценко І.	78
Дебогорій-Макрієвич В. Є.	48, 77
Дегерен Пер-Пауль	13
Дем'яно В. Я.	48, 67
Державін Г.	79
Де Царієр, граф	119
Докучаєв В. В.	13, 42, 111, 131
Долгоруков М. О.	16, 39, 79, 121, 122
Друлев І. Л.	63
Дубровський П. М.	18, 22, 46, 59, 69, 112, 113, 114, 131
Дяков В. М.	43, 46, 48, 77, 131, 138, 139, 140

Енгельгард К. Є.	9
Есбейн К.	81
Єліна О. Ю.	4
Єндовицький І. Є.	48
Єрмолов О. С.	55
Заборинський А. І.	17, 36, 40, 88, 89, 93, 94, 95, 106, 126, 137
Заборинський П. А.	95
Завойко	132
Зайкевич А. Є.	13, 15, 42, 63, 125, 135, 136
Зайкевич Р. А.	15
Зайкевич О. А.	15
Зелений О. О.	13
Зеленський В. А.	137
Зеленський М. Д.	122
Зенченко Т. В.	44
Золотарьов Л.	28
Іванов М. Ф.	64
Ізмаїльський О. О.	13, 42, 108, 109, 110, 111, 112, 128, 138
Ілларіон, єпископ	55
Іллічевський О. О.	16, 18, 48, 69, 77, 78, 79, 83, 84, 85, 132, 133, 134, 135
Іллічевський С. О.	134
Імшенецька А.	85
Імшенецький Я. К.	48, 84
Казаков М.	80
Капніст М. Р.	84
Катерина II, імператриця	7
Катерина Михайлівна, княгиня	11
Квітка Д. К.	18, 47, 67, 69, 72, 88, 89, 95, 96, 97, 98, 108, 113, 124, 137
Квітка-Основ'яненко Г. Ф.	96
Кінські Ф., граф	118

Кияницин В. С.	48, 84, 117, 118
Коваленко Г.	44
Ковальська Є. Д.	45
Кованько С. М.	10
Колкунов В. В.	43
Корабльов І. І.	23, 24
Короленко В. Г.	85, 118, 122, 143
Корф, барон	121
Костичев П. А.	13
Косюра М. С.	28
Котляревський І. П.	22
Кочубей В. П.	89
Кочубей В. С.	54, 71, 109, 127, 138
Кочубей Є. В.	32
Кочубей Л. В.	9, 10, 16, 23, 31, 32, 39, 80, 81, 88, 89, 90, 91, 119, 120
Кочубей С. В.	9, 10, 16, 29, 79, 80, 81, 88, 89, 91, 92, 101, 104
Краснов А. М.	14
Кудашев В. О.	31
Кулябко-Корецький М. Г.	73
Курдюмов М. В.	22, 23, 45, 48, 77
Кюн Юліус	13
Лаледін Д.	119
Леонтович І. М.	65
Леонтович В. М.	14
Леонтьєв А. Н.	126
Лизогуб Ф. А.	14, 26
Литвин П. І.	58
Лук'янович К. Б.	28, 71, 84
Маклаков І. І.	71
Малама Є. І.	116

Малама П. М.	47, 69, 114, 115
Малама Я. З.	114
Маньковський К. Г.	35, 43
Мартинів М. О.	13
Мартос Б. М.	14, 26, 131
Матісен О. Г.	60
Мацієвич К. А.	14, 130, 131, 132
Мекленбург-Стрелицькі, герцоги	11
Менделєєв Д. І.	13
Мечніков І. І.	14
Микола II, імператор	44
Милорадович Г. Л.	104
Милорадович Є. І.	23, 37, 69, 104, 105, 106, 125
Милорадович Л. Г.	104
Михайло Олександрович, князь	111
Муромцев В. А.	29
Мусоргський М.	80
Мясоєдов Г. Г.	20, 21
Ніколаєв М. Ф.	78
Овсінський І. Є.	70, 129, 131, 140
Олена Павлівна, княгиня	8, 11, 90
Олександр II, імператор	8, 10
Ольшевський В. Л.	127
Опшонов Є. В.	42, 61
Остроградський В. М.	10, 11, 118
Падалка Л.	78, 131
Палімпестов І. У.	13
Пантелеймоненко А. О.	3, 5
Петраш В. В.	11, 118
Петров П. А.	127
Позен М. П.	105
Поклад Н.	148

Полонська-Василенко Н. Д.	3
Попов	85
Попов І. К.	48, 52
Потапенко М. В.	125
Прімо М. Я.	48
Прянишников Д. М.	13, 36
Рахманінов С.	80
Ребро П.	87
Редькін М. Г.	65
Рейнгардт Л. В.	13
Репін І. Ю.	130
Рибаков В. С.	68
Рильський М.	6
Роде О. І.	81
Рождественський Б. М.	35
Рубінштейн А.	80
Русинов В. Ф.	65
Русинов О. Ф.	38
Русов О. О.	131
Сагага Г. П.	58
Сазанов В. І.	85
Саксен-Альтенбурзька О. Г., принцеса	11
Саливон Х. І.	84
Семенченко С. Г.	84
Семенченко Г. Г.	104
Свідерський М. Ф.	126
Семко-Савойський Л. Л.	24
Симиренко Л. П.	21, 42, 58
Скліфосовська С. О.	12
Скліфосовський М. В.	12
Скоропадський П. П.	106, 117

Скрябін О.	80
Снітко З. І.	122
Соколовський О. Н.	42, 145
Соколовський Ю. Ю.	14, 22, 24, 25, 26, 42, 43, 44, 46, 48, 69, 73, 77, 131, 139, 140, 141, 142, 143, 144
Сосновський М. І.	39
Стадницький П. Г.	58
Старицька-Черняхівська Л.	7
Стебунт І. О.	13, 132, 136
Стенька Я. М.	14, 26
Тарасов В. О.	95, 96
Татищев О. М.	55
Тележинський В. А.	127
Тихомиров В. О.	80, 125, 126
Тимашев О. Є.	13
Толстой Л. М.	102
Трепке Е. Є.	84
Третьяков С. Ф.	35, 36, 43, 46, 48, 71, 77, 84, 143, 144, 145, 146, 147
Труш І.	106
Туган-Барановський М. І.	14, 15
Тулайков М. М.	35, 43
Тушкан П. Ф.	14, 127, 128, 129, 130
Устимович М. М.	65
Устимович Н.	107
Устимович П. А.	106, 107
Устимович С. О.	107
Фетисов І. А.	71
Фетисов П. А.	65
Фисун Є. Є.	24, 84
Філіп'єв В. І.	14, 29, 30, 109
Фортунов О. Ф.	13, 103

Франкфурт С. Л.	36, 43
Фурдусєв В. П.	36, 124, 125
Харченко В. Д.	75
Хитрово Л. А.	37, 125
Царієр, граф	119
Ценковський Л. С.	13
Цертелев М.	79
Чайковський П.	80
Черепакін Б. П.	37, 125, 135, 136, 137, 138
Черепакін П. О.	135
Черепакіна В. І.	137
Чижевський П. І.	12, 14
Чирвинський Н. П.	15, 42, 63
Шаляпін Ф.	80
Шевченко Т. Г.	44, 97, 101, 106
Шимков А. П.	48, 73, 79, 83, 84, 88, 89, 92, 101, 102, 103, 104
Шимков І. Ф.	101
Шимков П. Ф.	101
Щербатов М. Б.	66, 67
Яворницький Д. І.	129, 130
Якушкін І. В.	34, 145
Ярошевич Д. Й. (О).	48, 49, 84
Юз Джон	92
Clara Gio	80, 91

ЗМІСТ

Вступ	3
<i>Глава 1. Полтавське сільськогосподарське товариство:</i>	
історична хода та інновації	7
Головні віхи історії товариства	7
Науковий поступ, організація Полтавського дослідного поля	30
Перетворення в галузі метеорології	36
Видавнича справа. Заснування журналу "Хуторянин"	39
Виставкові студії	52
Модернізація тваринницької галузі	61
Інтенсифікація землеробства та рослинництва	69
Організація сільськогосподарських навчальних закладів	71
Просвітницька робота	74
Адресно-архітектурно-часові компоненти товариства	79
<i>Глава 2. Першопостаті Полтавського сільськогосподарського товариства</i>	
та їхні громадсько-соціальні портрети	87
Президенти товариства	87
Віце-президенти товариства	104
Секретарі товариства	118
Директори Полтавського дослідного поля та сільськогосподарської дослідної станції	135
Післямова	148
Іменний покажчик	150

Наукове видання

САМОРОДОВ Віктор Миколайович
КИГИМ Світлана Леонідівна

ПОЛТАВСЬКЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ТОВАРИСТВО (1865–1920 рр.): ІСТОРІЯ, ЗВИТЯГИ, ПЕРШОПОСТАТІ

При оформленні книги використані фото з архівних джерел і періодичних видань,
тому за їхню якість видавництво відповідальності не несе.

За редакцією авторів
Художньо-технічний редактор Г. П. Грибан
Коректори Л. М. Калашник, С. О. Пасішний
Обкладинка Н. О. Закаблук
Комп'ютерна верстка Є. Г. Прокопенка

Мова українська

Підписано до друку 5.10.15. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Ум. друк. арк. 9,0. Ум. фарб.-відб. 9,4.
Обл.-вид. арк. 9,2. Тираж 500 пр. Вид. № 21.

Видавець: ПП «Дивосвіт»,
36014, Полтава, вул. Жовтнева, 37, оф. 25.
Тел. (0532) 50-65-63, тел./факс (05322) 7-33-60.

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 866 від 22.03.02.

Замовлення № 15-573.
Віддруковано на ПАТ "Білоцерківська книжкова фабрика",
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.
Свідцтво серія ДК № 4063 від 11.05.2011р.
Впроваджена система управління якістю
згідно з міжнародним стандартом DIN EN ISO 9001:2000

Фото на обкладинці:

1. Полтавське дворянське депутатське зібрання.
2. Адміністративна будівля Полтавської сільськогосподарської дослідної станції.
3. Власна будівля товариства.

На вшанування 150-річчя Полтавського сільськогосподарського товариства «Укрпошта» випустила конверт із власною маркою та виготовила унікальний календарний штемпель. 28 вересня 2015 р. керівники Полтавської області здійснили погашення ювілейної марки, у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського відкрили виставку «Полтавське сільськогосподарське товариство: діяльність у часовому вимірі». До ювілейної дати 29 вересня 2015 р. на території Полтавської державної аграрної академії було відкрито пам'ятний знак.